

1303. 80.

25

ՏՐԱԾԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՍՏՆԵԿ

ԹԱՐԳԱՆԵՆԵՐ

Ի ԳՐԻԳՈՐԻ ԿՈՍՏԱՆԴՆՆԵՐ

16

30621

S-91

Spwłupwłncpłwł

h. upwł:

35m.

6/młwł991

ՏՐԱՍՄԱՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հ Ա Ս Ա Ր Ա Կ

ST. JOHN'S COLLEGE, BOSTON

1854

Գրեալ զարարի գրքում

16

S-91

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱՐԱՆ

ՏՐԱՄԱՐԱՆՆ ՈՒԹԻՒՆ

Հ Ե Ս Ե Ր Ը Կ

Թ Ե Ր Գ Մ Ա Ն Ե Ա Ն

Ի Գ Ե Գ Գ Ի Ե Կ Ը Ն Ե Ի Հ Ը Յ Ս

Ի Գ Ր Ի Գ Ո Ր Ի Կ Ո Ս Ը Ն Գ Ի Ե Ն Ը

Հ Մ Ը Յ Ն Կ Ե Ն Ը Յ

ԵՒ Ծ Ը Ի Ի Ի Բ Վ Ս Ե Մ Ը Փ Ը Յ Ո Վ Պ Օ Գ Ո Ս

Պ Ե Յ Ի Ե Ո Ւ Ս Ո Ւ Ֆ Ե Ն Ը

Գ Ր Ո Շ Մ Ե Ա Ն

Ի Զ Մ Ի Ի Ո Ւ Ն Ի Ը

Ի Վ Ը Ր Ժ Ը Ր Ա Ն Ի Ս Մ Ե Ս Ր Ո Պ Ը Յ

1842 Ռ Մ Գ Ա

104
~~30627~~

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

PHYSICS 309

PROFESSOR JOHN H. COOPER

LECTURE NOTES

1962-1963

BY JOHN H. COOPER

CHICAGO, ILLINOIS

1963

PHYSICS 309

LECTURE NOTES

1962-1963

ՅԵՐԳՈՅԼՊԵՏԻ

ՄԻՐՕ ԱՅՆԵՆ Տ. ՅՈՎ ՀԱՆ

ՎԵՆԵՆԴԻՅԻ

ՎԵՐԺԵՊԵՏ ԿԵՀԱՆԵՍ

ՀԵՅՈՑ ԶՄԻՒՌՆԻՈՅ

Օայրագոյն իմն բարեբաղդութիւն է ինձ գաստիա-
րակութիւն իմ յոտս Վեհիգ . այլ այս յորդոյ
արդէն՝ բերել 'ի Հայս զընտիրն յայլազանց , առաւել
քան զայն : Արդ՝ թէպէտ եւ անպատշաճ էր այս աշխա-
տասիրութիւն իմումն վիճակի , այլ զի՝ վերահասու եղէ
իրօք պիտանութեան Ազգիս՝ հասարակ ինչ եւ դիւրի-
մաց Տրամաբանութեան . իսկ եւ սէր հայրենի Ազգին
իմ Հայոց , եւ յատկապէս բարձեալն խրախոյս ման-
կանց քաղաքիս՝ ետուն ինձ հնազանդութեամբ յանձն
առնուլ զմեծարոյ խնդիր արգոյ ձեր ախորժանաց , եւ
կանխել 'ի կատարումն հրամանի :

Հաճեսցիք ապաքէն՝ ո՛ր Հայր պատուական, ընդունիլ
զ'ի ձեր ինձ առատաձեռնեան շնորհաց զգուզնաքեայ
զայս արդասիս քրտանց, ոչ այնքան 'ի փոխարինութի.ն
երկուց 'ի սէր իմ ընծայեալդ մատենից՝ ՏԵՍԵՐԸ-
'ՆԻՆ ասեմ՝, եւ ԸՐՓԻՒԸԿԼՆՆԻՆ, քան որչափ յե-
րախտագիտութիւն ձերումդ առ իս բարերարութեան 'ի
Հայկազեանս բարբառ. որով անջնջելի յիշատակ ձերդ
երախտեաց եւ իմն երախտապարտութեան քանդակեսցի
'ի ցոյց ամենից :

Ե՛մ հանապազ ամենայն հրամանացդ պատրաստա-
կան :

Ձերում Յարգոյապատուութեան

Ն . Ծ .

Գրէիք Կաթողիկոսն :

Չղիւրիմացն տեսանելով 'ի սմա զոճ վարդապետու-
թեան՝ 'ի շնորհս համբակագունից ապագրութեան ար-
ժանի դատիմ ։

Չմիւռնիս , 20 Մետեմբերի 1835 ։

Մըղայեան Տէր Յովն
Վանանդեցի Վարժապետ
Քահանայ ։

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Ս Ա Ր Ա Կ

Տրամաբանութիւնն՝ զորմէ ունիմք աստ ճառել , մասն լինելով փիլիսոփայութեան՝ արժան է մեզ խօսիլ նախապէս , թէ զինչ իցէ փիլիսոփայութիւն :

Փիլիսոփայութիւնն՝ բառ է յունական . եւ նշանակէ՝ սէր խոհեմութեան եւ զիտութեան : Վասն զի զիտութիւն եւ խոհեմութիւն չէին առ յոյնս երկու այլ եւ այլ իրք . վասն որոյ միով եւ եթ բառիւս արտայայտէին :

Մեք՝ այր խոհեմ իմանամք զայն , որ զպարտաւորութիւնս իւր ճանաչէ , եւ կատարէ . եւ օր ըստ օրէ ջանայ կատարելագործել . իսկ այր զիտուն՝ զայն , որ ուսմամբ եւ աշխատութեամբ եւ մտածութեամբ իւրով լուսաւորէ զմիտս իւր , ստանալով զզիտութիւնս :

Փիլիսոփայն՝ որում պարտ է լինել միանգամայն խոհեմ եւ զիտուն , պարտի պալա եւ ճանաչել զոր ինչ կարեն յարգարել զսիրտ իւր , եւ կատարելագործել զիմաստն :

Այլ իմն բանիւ : Փիլիսոփայութիւնն է հաւաքումն ամենայն զիտութեանց , զորս կարէ մարդ ստանալ :

Ապա տրամաբանութիւն , բնազանցութիւն , բնաբանութիւն , բնալուծութիւն , բարոյականութիւն , օրինաբանութիւն , պատմաբանութիւն , քաղաքականութիւն , եւ ամենայն որ ունի զանուն զիտութեան եւ արհեստի , ընդ իշխանութեամբն են փիլիսոփայութեան :

Իրաւունս ունին սպա այնորիկ , որք 'ի մէջ ամենայն
զիտութեանց զՏրամաբանութիւնն եղին յառաջին աս-
տիճանի :

Օ՛րհնէ և Տրամաբանութիւնն :

Տրամաբանութիւնն է արհեստ խորհելոյ : Իսկ խոր-
հելն՝ է ունիլ զգաղափարս , դատել , խօկալ , յի-
շել . . . :

Ամենայն մարդ խորհի : Ո՛չ կարեմք բմբունել մտօք
զւք՝ առանց խորհրդոյ : Ի՛ստ այսմ ճանաչման մերում՝
խօկումն բազկացուցանէ զմասն մերոյ զոյսացութեան :

Իսկ թէ զիւրդ լինի մեզ հարկաւոր սպաքէն խորհիլ
եւ զարհեստ նորա կացուցանել , ահաւասիկ իրաւունքն :

Յոյժ սահմանաւոր իմն գոլով իմաստ մարդկային՝
տեսանէ նա յամենայն վայրկենի զիրս հազարաւոր , եւ
ոչ ճանաչէ . զաստեղս կախեալս 'ի վերուստ . զլոյս
եւ զջերմութիւն՝ զորս յայնց բնդունի . զորոտումն յոր-
մէ զարհուրի . զկենդանիս՝ որովք կերակրի . զտունկս՝
զորս մշակէ . նա եւ զնոյն իսկ զմարմինն , եւ զսեպ-
հական իւր մտածութիւնն , ամենեքին սոքա առաջի
տոնեն նմա զգաղսնիս : Այլ սակայն՝ զի գիտութիւն
իւր չէ այնքան խոր սպաւորեալ , յոլովակի 'ի գոյ ա-
ծէ զսխալանս 'ի մ[թագնել զձիրն զայն սպաուական ,
զոր 'ի բնութենէն բնկալաւ որոշել զճշմարիտն 'ի ստոյ .
զըրարին՝ 'ի չարէ . զօգտակարն՝ 'ի վնասակարէ : Քա-
նիցս անգամ թէ համոզեալ մարդ 'ի կրից՝ շահաւէտ
համարեցաւ խափանել զճշմարտութիւնն , այնքան սխա-
լանօք սպաշարեաց զայն , մինչեւ չլինել նմա տեսանելի :
Աւ առ 'ի անբասիր կացուցանել զմոլութիւն իւր եւ
զյանցանս՝ չարին ետ զամենայն երեւոյթս բարութեան :

Այսպէս եղեւ , զի մարդիկ յընթացս բազում դա-

քուց՝ մոլութեան ետուն զլինքեանս , եւ ՚ի պաշտօն աստուածոց նմանակցացն իւրեանց : Անաղան ուրեմն՝ երբ շառագնեցան յամօթոյ աստուածոցն այնոցիկ , այլ իմն կիրք հեռացուցանէր զնոսս տակաւին ՚ի ճշմարտութենէ , որով եւ աշխարհ ՚ի բազմաթիւ սղանդս բաժանեցաւ ՚ի փիլիսոփայականս եւ ՚ի կրօնականս՝ յամենեւին հակառակս միմեանց :

Յայնմ սոյխութեան եւ բարբարոսութեան ժամանակի՝ թագաւորք իսկ համոզեալք ՚ի կրից հպարտութեան՝ բնութեամբ վերագոյն իմն համարեցան զլինքեանս քան զայլ մնացորդս մարդկան . մոռացան զլինքնն իւրեանց սոսկ իշխանս . զոր հասարակութիւնն ընտրեալ էր , պահպան լինել ժողովրդեան , եւ առաջին ենթակայ օրինաց . հրատարակէին զլինքեանս յԱստուծոյ առաքեալ , եւ փոխանորդ նորա : Հարկ եղեւ ասլա առ ՚ի ծածկել զճագումն տէրութեան իւրեանց՝ խորդախել զպատմութիւնս , ստել զլիշատակարանս , եւ ենթագրել զպատիր հրաշս : Գտանէին եւ զնախանձաւորս ոմանս առ ՚ի ծաւալել զխաբէութիւնն , բաժանակիցս արարեալ զնոսս քրտնավաստակ եւ արենազին արդեանց ժողովրդոց , եւ հաղորդակիցս՝ կարծեալ վեհագոյն բնութեան իւրեանց . ուստի յառաջ եկն ժառանգականն այն նախապաշարումն ազնուականութեան եւ քահանայական ամենակարողութեան :

Չկարէ որ վախճան աունել , եթէ կամեսցի ՚ի թիւ արկանել զամենայն վրիպակս եւ զամենայն նախապաշարմունս , որք հանապազ տկարացուցանեն եւ արդելուն զվիտս մարդկան՝ զարդէն իսկ զոյժ տկարագոյն :

Փիլիսոփայք՝ այսինքն է խոհեմ և լուսաւորեալ մարդիկ , փոյթ կալան խնամուք եւ ճարտարութեամբ ուղղել , մաքրել եւ ընդարձակել զվիտս մեր : Գերագանց շնորհօք իւրեանց ՚ի լոյս ընծայեցին զճածկեալսն ՚ի հաստ-

րակութեան , եւ զայն՝ ոչ այնքան զիւրութեամբ : Բազում փորձս փորձեցին քրտամբք եւ աշխատութեամբ թափ անցանել ընդ մէջ կուրութեան խաւարի , որ պատեալ է զճշմարտութիւնն : Աւ զիւրաքանչիւր ծանօթութիւնս իւրեանց նշանակէին զգուշութեամբ . եւ 'ի պահեստ ծանուցելոցն այնոցիկ յօրինէին զգաստիարակութիւնս , առաջնորդել այլոց 'ի շաւիղս իւրեանց :

Ահա՛ հաւաքումն այնց ծանօթաբանութեանց եւ գաստիարակութեանց է , որ բաղկացուցանէ զՏրամաբանութիւնն : Ապա ուրեմն Տրամաբանութիւն կամ արհեստն խորհելոյ՝ է հաւաքումն ծանօթաբանութեանց եւ գաստիարակութեանց ուղղելոց , առ 'ի կառավարել զփասմարդկան 'ի հետազօտութիւն եւ յապացուցումն ճշմարտութեան :

Առ 'ի վերահասու առնել զձեզ , թէ 'ի կամենն մրտաց մերոց հետազօտել եւ ապացուցանել զճշմարտութիւնն՝ զիսորդ ներգործէ . 'ի կիր արկից զհամեմատութիւնս զայս , որով զիւրասցի իմացումն այսր ներգործութեան :

Համարեա՛ թէ այր ոմն գատ ունելով ընդ միում վասն կալուածոյ իմիք՝ գայցէ խորհուրդ հարցանել յինէն : 'Ախապէս տեղեկանալ ջանամ մտաց այնր վիճի : Հարցանեմ նմա , թէ ո՞ր իցէ կալուածն այն . քանի՞ ժամանակ է , յորմէ հետէ ունի զնա . զինչ վկայք հաստատեն՝ թէ իւր իցէ այն կալուած : Օգաղափարս զայսոսիկ ստացեալ բաղդատեմ ընդ միմեանս . քննեմ , թէ արդեօք զրութիւնք եւ վկայք զայնմանէ՝ իցե՞ն ընդգիմաբանք . եւ յեա քննութեան գատիմ , համաձայն են արդեօք թէ ոչ : Աթէ միմեանց համաձայն գտից , զիւրին լինի ինձ յայսմ առաջին գատմանէ փաստս կացուցանել , որք զայն հաստատեսցեն . որպիսի են՝ ուղ-

զամտութիւն , հաւատարմութիւն , թիւ վիպից , թուա-
կան ազայուցութեամբ յառաջ բերեալ զրուածոյն .
եւ այլն : Ապա եթէ՝ որ ստէպ պատահի , բազում
փաստս ունիցիմ համոզել զիս կամ զայլս , թէ այնու-
րիկ է կալուածն՝ որ բողոքէ . հոգս տանիմ կայու-
ցանելոյ ՚ի փաստաբանութիւնս իմ զկարդ ինչ կամ
զմեթոս , որ բանայ զինացուած խնդրոյն . եւ ցուցանէ ,
թէ որում կողման է իրաւունքն :

Արդ՝ որպէս ես յայսմ ենթադրութեան առնեմ ,
նոյնպէս եւ միտքն առնէ զայն բնասպէս յամենայն նու-
ազս , երբ վճշմարտութիւնն բացայայտել կամիցի : Այս-
խասպէս կերպաւորէ զգաղափարս . ապա բաղգատէ ըզ-
նոսսա . եւ բաղգատումնս այս է դատումն . յայսմ ա-
ռաջին դատմանէ հանէ զայլ եւս , որ ասի վճիռ . եւ
կարգազրէ ըստ այնմ ոճոյ , որ յայտնադոյն թուի ին-
քեան :

Այս յաջորդաբար հետեւումն մարդկային մտայ , մա-
տուցանէ մեզ զբնական բաժանումն արհեստիս յոր պա-
րապիւմքս :

Բաժանեցուք ապա զՏրամաբանութիւնն ՚ի չորս մա-
տունս . յառաջումն՝ ճառեցուք զգաղափարէ . յերկրոր-
դումն՝ զգատմանէ . յերրորդումն՝ զվճուոյ . եւ ՚ի չոր-
րորդումն՝ զոճոյ՝ այսինքն զմեթոսէ :

ԳԻՈՒԽ ԸՌԵՋԻՆ

ՅԱԳԼԳՍ ԳԼԳԼՓԵՐԻ

ՅՕԳՈՒԸՆՆՆ ԸՌԵՋԻՆ

Առհասն՝ Ժողովն եւ Բաժանողն գաղափարաց :

Ղաղափար է ծանօթութիւն որոշ՝ զոր ունիմք զերէ իմերէ : Ըյտու՝ ունիլ զզաղափարս ո՛ր եւ իցէ առարկայի՝ է ճանաչել զայն բարւոք առ չխառնակել զնա ընդ այլում երկրորդի , որչափ եւ համեմատութիւնք կայցեն ՚ի նոսա :

Չոր օրինակ՝ եթէ եզից առաջի աչաց մանկան զամենայն զիրս այբուբենից , միանգամայն նկատումն ոչ տայ նմա զզաղափարս զրոցն այնոցիկ : Սակայն յորժամ՝ նկատէ ՚ի նոսա որոշակի , եւ կերպարանք իւրաքանչիւր զրոց յստակ ապաւորին ՚ի միտս նորա , մինչեւ չառնուլ նմա զմին փոխանակ միւսոյն , յայնժամ կարէ ասիլ , թէ մանուկս այս ունի զզաղափարս զրոց այբբենին . կամ՝ որ նոյն է , ճանաչէ զնոսա որոշակի :

Բայտ այսմ սահմանի՝ յայտ է թէ ունիմք զզաղափարս , ըստ որում՝ զիտեմք որոշել զմի իր յայլմէ իւրէ : Բայց թէ ո՞րպէս դանն ՚ի մեզ զաղափարքն մեր . եւ ո՞ր ծագումն է նոցա , ոչ այնչափ զիւրին է ասել :

Փիլիսոփայք յամենայն ժամանակի եւ յամենայն աշխարհի աշխատ արարին զմիտս իւրեանց ՚ի մեկնութիւն ծագման զաղափարաց . երեւակայեցին զնմանէ բազում

հակառակ դրութիւնս , զորս եւ հաղարիցս փոխեցին , բարեխառնեցին . սակայն ծանեան եւ ոչ առաւել ինչ :

Ոմանք հաստատէին , թէ մեք բերեմք զամենայն գաղափարս մեր ընդ մեզ 'ի ծննդենէ : Այս է հոչակաւոր դրութիւնն ԲՆԸՆՈՒՄ ԳԸՂԸՓԸՐԸՅ , որ պատուեցաւ յընթացս բազում դարուց : Այբ մերժէին զդրութիւնս զայս , բայց եւ ինքեանք իսկ շարժաղիւէին փոխանակել 'ի տեղի նորա զերեւակայութիւնս իրեանց :

Չգուշանամք մեք 'ի կրկնելոյ աստ զոր ինչ ասացեալ է զառարկայէս : Արկարագոյն լինի առաջի առնել ձեզ զզանազան դրութիւնս նորա . եւ դժուարին յիմանալ . նա՛ սահմանաբար եւս , յոյժ սակաւագոյն իրաց առնուք զճաշակ :

Բաւականացուք միով դիտողութեամբ , զոր աներկբայ արարեալ է ցարդ աշխարհ ամենայն : Տեսանեմք , զի յամենայն աւուր զնորանոր գաղափարս ստանամք 'ի նոր առարկայից մեզ ներկայացելոյ , յընթերցումսն եւ 'ի խօսակցութեանց . եւ որ ոք 'ի մէջ սաւառ ընթեռնու եւ նկատէ , սակաւ ունի եւ զգաղափարս : Յայսմ դիտողութենէ մակաբերեմք , թէ կայ 'ի մեզ զօրութիւն իմն ունելոյ զգաղափարս . եւ թէ՛ կարողութիւնս այս քանիցս անգամ թէ առիթս ունիցի , ընդարձակի եւ կրթի : Որպէս ունելով եւ 'ի զիշերի վարողութիւն նկատելոյ՝ յառաւօտու տեսանեմք , երբ արեւդակն հանէ գնոսս 'ի խաւարէ : Տեսանեմք զառարկայս առանց լաւ իմն ճանաչելոյ զընթացս լուսոյն հասելոյ յարեւակնէն 'ի նոսս : Հաւաստի եմք նոյնպէս զմերոց գաղափարաց առանց բացայայտ դիտելոյ զեղանակ նոցին արտադրութեան 'ի միտս մեր : Տակաւին շատ զրուածք եւ շատ վէճք են 'ի վերայ զանազան տեսակացն գաղափարաց . այլ թողլով մեր աստ զմանրամասն պատմութիւն նոցա , խօսեսցուք սակաւուք միայն զընթացսն :

Գաղափարք մեր կարեն լինել ճշմարիտ՝ կամ սուտ պայծառ , կամ նսեմ , կատարեալ՝ կամ անկատար : Իւրաքանչիւր բառքս այսոքիկ զընութիւն զաղափարին նշանակին . զորս պէսպիսացուցանեն . յորոյ 'ի բացալայտութիւն զեզերել անօգուտ է աստ :

Յորժամ ցուցանէ մեզ որոշակի զիւրաքանչիւր որակութիւնս առարկայի միոջ , ասի զաղափար վերացեալ : Օր օրինակ՝ եթէ ոք ցուցանէ մեզ զպտուղ մի , զոր չէ մեր տեսեալ երբէք , խնդրեմք իմանալ զամենայն հանդամանս նորա , առ 'ի ճանաչել զայն : Աչք մեր նախ զցոյն նորա տեսանեն . եւ հոտառութեամբ իմանամք՝ թէ ունի զհոտ անոյշ . եւ ճաշակելով զտանեմք զնա քաղցր կամ դառն : Արդ՝ իւրաքանչիւր զաղափար գունոյ՝ հոտոյ , քաղցրութեան կամ դառնութեան , զորս տան մեզ անընդհատ փորձառութիւնք մեր , է զաղափար իմն վերացեալ :

Գիտելի է , զի վերացեալ զաղափարաւ չէ՛ պարտ մեզ իմանալ զգժուարինն 'ի գիտել , այլ ընդ հակառակն՝ զգիւրիւնն եւ զհեշտագոյնն . որպէս զատուցեալ յամենայնէ՝ որք պատճառն զշփոթութիւն :

Ա՛յլ երացեալ զաղափարաւ ստանամք զամենայն ծանօթութիւնս մեր : Այնք մեր սահմանաւոր գոլով 'ի նախապէս ծանօթութիւն ամենայն որակութեանց բազկակելոց յիրն , հարկազրիմք վերացուցանել , այսինքն՝ բաժանել զնոսա , եւ կարգազրել զմին զկնի միւսոյն . որպէս արարաք 'ի ճանաչումն պտղոյն , զորմէ եղեն անզէն բանք մեր :

Գաղափարքն՝ դարձեալ՝ են ընդհանուր կամ մասնաւոր : Ընդհանուր՝ եթէ այնք իրի է պատկեր , որ հասարակ է առ ամենայն տեսակ անհատից . որպէս պատկեր բարձրութեան վերաբերի առ ամենայն՝ որք բարձր են , մարդկան , ծառոց , տանց , ևն :

Գաղափար մասնաւոր՝ ընդհակառակն շնշանակէ զայլ ինչ , բայց միայն զանհատ մի առանձին . որպէս Աիկերոն , Աեսար , Միքայո , Կարդէոն :

Ի վերջոյ գաղափարք մեր կամ պարզ են , կամ բաղադրեալ : Բաղադրեալք՝ յորժամ իբրու միաւորութիւն են բազմոց բաժանելեաց . որպէս ունելով զգաղափար անդամոց մարդկան՝ ունիլք միանգամայն զգաղափարս բազկաց , ոտից եւ գլխոյ :

Պարզ գաղափար ոչ կարէ բաժանիլ . զոր օրինակ՝ գաղափար ճշմարտութեան , գոյութեան . վասն զի իրն կամ ճշմարիտ է , կամ ոչ ճշմարիտ . գոյ , կամ ոչ գոյ :

Պարզ գաղափարն է միշտ ընդհանուր : Ըմենայն պարզ ընդհանուր գաղափարք են գաղափարք վերացեալք :

ՅՕԳՈՒԸՅ՝ ԵՐԿՐՈՐԳ՝

Յողագէտ նշանոց գաղափարաց մէսոց :

Սակաւիկ լինէր ունիլ մեր զգաղափարս , եթէ ոչ կարող լինէաք յայտնել զայն . զի յայն՝ամ իւրաքանչիւր որ յիւր փորձառութիւնս միայն լինէր սահմանափակ , եւ զիւտք մտաց մերոց կորնչէին ընդ մեզ : Սակայն բնութիւնն՝ որ կարգեաց զմեզ յընկերական կենակցութիւնս , հնարս ես մեզ ծանուցանել այլոց զմիտս մեր , եւ իմանալ զնոցին : Ըյտքիկ հնարք են նշանք :

Գոն նշանք բնականք եւ կամայականք : Բնական նշանք են՝ որք ունին յինքեանս զնշանակութիւն մի , որով որ չսխալի երբէք : Ըյտպէս՝ հեծութիւնք են բնական նշանք ցաւոյ . շնչառութիւն՝ բնական նշան է կենաց :

Կամայական նշանք ցուցանեն միայն զգաղափարն ,

104
30627

զոր յարմարեցին յարել ընդ նա . զոր օրինակ՝ ոստ ձի-
թեննույ նշան է խաղաղութեան . եւ 'ի Վաղղիացիս եռ-
երանգ դրօշակն՝ կարմիր՝ սպիտակ եւ կապոյտ , նշան է
քաղաքական նոր կառավարութեան իւրեանց :

Կամայական նշանք կարեն երբեմն կորուսանել զնշա-
նակութիւնս իւրեանց : Որպէս աստղաձեւ նշան լէգէօ-
նախումբն պատուոյ՝ որ կարգեալ է նշան արժանաւորու-
թեան եւ քաջութեան , կարէ կորուսանել զնշանակու-
թիւն իւր , եթէ՛ (զոր ոչ երբէք կարծեմք) շայլեաց
անիննայ առ անարժան եւ անարի ոք :

Նշանք գաղափարաց մերոց երեք կերպ են , անդամա-
շարժութիւն , բան եւ զրութիւն :

Ննդամաշարժութիւն է զրութիւն եւ փոփոխութիւն
իմն՝ զոր սամբ մարմնոյ մերում , առ 'ի յայանել ըզ-
խորհուրդս մեր . զոր օրինակ՝ եթէ ոք յետ անկմանն՝
փութապէս տանի զձեռն եւ զՏայեցուածս 'ի վերայ միոյ
յանդամոցն , նշանակ է թէ անդամն այն վերա. որեալ
է :

Ճողովուրդք՝ որոց գաւառն տայ զազգու երեւակայու-
թիւնս , ստեպ 'ի գործ ածէին զայս հնարս 'ի հազոր-
դել այլոց զգաղափարս իւրեանց : Մարդարէք 'ի հրեայս
առ 'ի ազդ առնել ազգին զսպառնալի պատուհաս իւ-
րեանց , զզնային ընդ քաղաքն ամենայն բեռնաւորելով
չլթայիւք զպարանոց իւրեանց : 'Ի բազում միհեանս
կռապաշտից անդամաշարժութեամբ տային պատգամքն ,
որով ուժգինս ազգէին յեռանդուն երեւակայութիւն ա-
րեւելեան ազանց : 'Ի տեսարանս Հոովմայեցուոց ար-
հեստն արտայայտելոյ զմիտս՝ անդամաշարժութեամբ՝ որ
մնջակատակն կոչէր , տարեալ էր 'ի բարձրագոյն աստի-
ճան : Իմանալ կարեմք յայնմանէ , որ պատմի զԱիկե-
րոնէ եւ զՏոչակաւոր կատակերգուէն Հոռոկիոսէ : Ար-
կերոն արտաբերէր զիւր շարագրեալն պարբերութիւն ,

Եւ Հոռոմիոս ածէր վաղվաղակի զմիտս բանին անգամաշարժութեամբ իւրով : Երբ Աիկերոն 'ի մի եւ 'ի նոյն պարբերութեան զփոփոխութիւնս ինչ առնէր , կատակերգուն նոր իմն անգամաշարժութեամբ արտայայտէր զփոփոխութիւնն ամենայն ճշգութեամբ :

Սքանչելի այս արհեստ յայսնէ մեզ զմոլեգնութիւնն , որով Հռովմայն ժողովուրդ յօժարէր 'ի տեսարան մընջկատակի . ուր բովանդակ եղերբերգութիւն եւ կատակերգութիւն ներկայանայր միայն անգամաշարժութեամբ՝ առանց ընկերակցութեան խօսից : Եւ յայնժամ այնպիսի մեծ իմն գործ եղեւ տեսարանս այս առ ժողովուրդն , մինչ զի հարկ եղեւ օրէնս առ 'ի չափաւորել զիղձն , որով յաճախէին անդ :

'Ի Վաղղիացիս՝ որոց երեւակայութիւն առաւել հանգարտ է , արտաքսեալ իմն է զոգցես մնջկատակն 'ի թէատրոնական կաքաւուց նոցա : 'Ի կիր արկանեն նոքա զանգամաշարժութիւնս՝ միայն 'ի կցորդութիւն բանից իւրեանց : Սակայն յառաջարկութիւն բանիս , ազդուութիւն մեծ տայ խօսից մերոց անգամաշարժութիւնն :

Յաղթահարիմք հանապազ յայսմանէ . մանաւանդ՝ յորժամ ունկն դնեմք մեծ առեմնաբանի կամ զերասանի միոջ :

Անգամաշարժութիւնն՝ յարհեստս խօսելոյ է մեծ մասն , զորով չէ՛ պարտ զանց առնել , եթէ կամի որ խօսիլ հրապարակաւ :

Առաւել հասարակ եւ առաւել դիւրին Նշան գաղափարաց մերոց՝ է խօսքն :

Բազում անգամ խնդիրս յարուցին զիտել , թէ արգեօք յամենայն ժամանակաց անտի ունէին մարդիկ զսովորութիւն խօսելոյ , կամ թէ առանց խօսելոյ անցուցեալ զորոշեալ ինչ ժամանակ , եւ ասպա փոքր առ փոքր

յաջողեցաւ նոցա 'ի մէջ բերել զգաղափարսն բարբառով :

Խնդիրս այս տակաւին չէ վճռահատեալ : Ամենքեան՝ որ հաստատել զսոյն կամեցան , որչափ եւ մանրաքննին 'ի խորս մտին հնութեանց , ամենայն ուրեք գտին զմարդիկ 'ի սովորոյթս խօսից :

Աշանակեալ է իբրու հանապազ որոշեալ թուական սկսելոյ երեւիլ յաշխարհի գիտութեան իրիք կամ արհեստի . որպէս՝ զաստղաբաշխութիւնն տան Վաղդէացոց . զերկրաչափութիւնն՝ Ազիպսացոց : Թաղէս եւ Պիլթագորաս ուսուցանէին նախ՝ զբնական փիլիսոփայութիւն : Արիստոտէլ՝ զարհեստն սրամաբանելոյ : Սոկրատ՝ զբարոյականութիւն : Հիպոկրատէս՝ զբժշկականութիւն : Բայց ոչ ինչ մատեան եւ ոչ յիշատակարան ինչ հնոյ ժողովրդեան յիշատակէ զժամանակն սկզբնաւորութեան խօսելոյ մարդկան : Վայրենիք՝ որոց ժողովուրդ յընդարձակ անսպառս գտաւ թափառական , զատուցեալ յամենայն մնացորդայն մարդկան , ունէին որպէս զբաղաբավարեալ ժողովուրդ՝ լեզու մի , որով յայտնէին զամենայն գաղափարս իւրեանց :

Վայել իցէ արդեօք մակաբերել յայսմանէ , թէ մարդբնապէս խօսի . եւ թէ՛ ոչ հնարեաց նա զբարբառն : Են փիլիսոփայք՝ որք այսպէս ասացին . եւ են՝ որք ոչ : Վոպարն՝ զոր չափ եղեալ եմք յայսմ աշխատասիրութեան , չներէ մեզ յանգիման կացուցանել աստ զիրաւունս՝ զոր սովոր են կարգել 'ի ջատագովութիւն եւ 'ի հակառակութիւն բանիս : Ասասցուք միայն , թէ որչափ դժուարին իցէ ըմբռնել մտօք զընկերութիւնն կացեալ մնացեալ առանց բարբառոյ . թերեւս իրն չթուի անհնարին . եւ Վրոնտիլերաք զհաւանականութիւն ցուցանէ այնմիկ 'ի ճառս իւր՝ որ վասն սկզբանց մարդկային ծանօթութեանց :

Զէ պարս խառնակել զերկու յոյժ զանագան իրս . այսինքն՝ Հնարեին զբարբառ եւ Հնարեին զլեզու մի : Վիտեմք զսկզբնաւորութիւն զրեթէ ամենայն լեզուաց : Վաղղիացւոցն՝ չէ առաւել քան զեօթն հարիւր ամս , եւ տեսանեմք միայն ՚ի ժամանակս Վուիզի ժՎ բարուք իմն ծաղկեալ : Վիտեմք , զի կազմեցաւ նա մեծագոյն մասամբ ՚ի լեզուէ Հռովմայեցւոց , որք յերկար ժամանակս տիրեցին երկրի նոցա . եւ յորոյ սեպհականեցին ինքեանց նախնիք զօրէնս եւ զբարս : Եւզուն Հռովմայեցւոց կամ Վատինացւոց գայ ՚ի լեզուէ Յունաց . որք եւ ամենայն հարաւային մասանցն Իտալիոյ տիրապետեցին : Եւ Յոյք զիւրեանցն առին ՚ի գաղթականացն փլինիկեցւոց կամ Եգիպտացւոց , որք եկին բնակեցան յաշխարհի նոցա : Եւրանելով այսպէս մինչեւ յառաջին լեզուն՝ որ խօսեցաւ , այսինքն ՚ի բարբառն նախնական , անկարանամբ լուծանել անդ , թէ զի՞նք կարացին ծընանիլ զբառս՝ որք չունէին տակաւին զբարբառ մի , յորոյ վերայ զպաղատար բառին յարմարեցեն :

Սակայն եթէ յայժմեան վիճակի ընկերութիւնն նկատիցեմք , զիւրին լինի մեզ զամենայն գլարգ եւ զարժանիս բարբառոյն իմանալ : Տեսանի , որչափ պիտանի է մեզ իւրաքանչիւրոցս զձիրս զայս կատարելագործել : Բանզի լեզուաւ յայսնեմք զրեա թէ զամենայն գաղափարս մեր , եւ նովաւ իմանամք զայլոցն . ոչ մեք իմանամք , եւ ոչ այլոյ իմացուցանել կարեմք , եթէ ՚ի կիրարկեալ մեր բառք՝ չիցեն ճիշդ նշան պաղատարաց մերոց :

Նշանքս այսոքիկ յայտ յանդիման կամայականք են . զի չունին զայլ ինչ՝ բայց միայն զնշանակութիւնս , ընդ որս յարմար դատմամբ յօդեալ են : Զղիտեմք ուրեմն կարի իմն մերձենալ ՚ի բարուք ծանօթութիւն յարմարեալ նշանակութեանցս այսոցիկ . զի կախեալ կայ ՚ի վերայ ամենայնի՝ ՚ի ճշգրութենէ մասց մերոց : Որչափ

բարւոք խօսիմք , այնչափ բարւոք մտածեմք . եւ ոչ ոք
բարւոք խօսի եթէ չիմանայ զայսոնի եւ զորոշեալ իմաստ
ի կիր արկեալ բառիցն : Ըս մեզ մտածական կարողու-
թիւնն ստորակարգեալ է խօսողական կարողութեան . ու-
սանելով զխօսիլն՝ ուսանիմք զմտածելն :

Յաղթահարեսցին ապա յայսմ ճշմարտութենէ այ-
նորիկ , որք քննել կափին՝ թէ որպէս գաղափարքն գան-
ի տղայս , երբ բարւոք իմն ճանաչէն զմեծ գումար բա-
ռից : 'Աշմարի այս տակաւին եւ 'ի մարդ՝ որ ոչ բար-
ւոք զլեզու իւր զիտէ : Սակաւ ունի նա զգաղափարս .
եւ յաճախապէս սխալ են , վասն զի չունի նա զճիշդ
նշանակութիւն որոշել զնոսա :

Հարկաւոր է մեզ հաղորդել երբեմն զգաղափարս մեր
այլոց անձանց , որ ոչ կարէ տեսանել զմեզ , կամ լսել
զձայն մեր : Վասն այսորիկ հարկ եղեւ ապա հնարել
զնշան իմն մտածութեան , որ լիցի մնայուն եւ զիրազ-
գած առ 'ի փոխանցել յայլս : 'Աշանս այս է զիր :

Ընվայել է հաւատալ , թէ զիրն էր 'ի սկզբանէ ,
որպէս է այժմ : Յետ երկարագոյն դարուց հնարեցան
զիրք , որք զբառս մեր կազմեն :

Յառաջագոյն վասն նշանակելոյ զգաղափար միոյ իրի՝
զոր օրինակ զմարդոյ , զձիոյ , ներկայացուցանէին ըզ-
պփտիկեր նոցա : Յայնժամ եղեւ աներկբայ սկիզբն պատ-
կերահանութեան : Ըմբիզացիք չգիտէին տակաւին զայլ
եղանակ գրելոյ զմիտս իւրեանց յառաջ քան զ340 ամն
երբ բացաւ աշխարհ իւրեանց : Յորժամ Սպանիացիք
հասին 'ի Սեքսիկոն , պատուիրակն՝ որ գայր 'ի կող-
մանէ կայսեր Սեքսիբացւոց գտանել զգորապետն Սպա-
նիացի զՅերնանտ Վօրթէզ , ոչ եզիտ զայլ եղանակ ի-
մացուցանելոյ տեսն իւրում զամենայն , զոր ետես 'ի
բանակին Լըրոպացւոց , բայց եթէ նկարելով զնոսա զի-
նուք , ձիովք եւ նաւուք նոցա հանգերձ :

Ճարտարութիւն Եղիպտացւոց յտակեաց զնկարս ,
զրութիւնն յանտանելի յայնմ ծանրութենէ , 'ի գործ
ածելով զկերպարան մի 'ի նշան բազում իրաց : Լ'ը
'ի յիշատակել զգիպուած ինչ՝ նկարէին զգլխաւոր պա-
րագայս նորա : Արպէս երկու ձեռք՝ յոր մին ունելով
զսուր՝ զարկուածս տայ վահանին , որ 'ի միւս ընդդի-
մակ ձեռին , գաղափար էր պատերազմի . եւ ընդ հա-
կառակն՝ երկու ձեռք միաւորեալք նշանակէր զխաղաղու-
թիւն : Եւ եթէ առ երկաքանչիւր ձեռս յօդեալ են այլ
եւ այլ մասնաւոր նշանք այլ եւ այլ ժողովրդեան , որ-
պէս տեսակ մի զինու յատկացելոյ միոյն , կամ դրօշակ
ազգային՝ միւսոյն , իմացեալ լինէր՝ թէ խաղաղութիւն
կամ պատերազմ՝ եղեալ է 'ի մէջ երկուց չազանց , ո-
րոց զէն եւ դրօշակն նկարի :

Պատկերքս այսոքիկ անուանին նշանագիրք , որք հետ
զհետէ յապաւեալ եւ կրճատեալ հասին ցղիրս այբբե-
նին : Պատուելի գիւտս այս յետին հնարից՝ ընծայի
Փիւնիկեցւոց : Ապումս մեկնեալ 'ի Փիւնիկիոյ՝ զետե-
ղեաց զգաղթականութիւնն իւր 'ի Զունաստան , եւ 'ի
նոյն ժամանակի եմոյծ անդ զսովորութիւն այբբենական
գրոց . յորմէ տարածեցաւ եւ յամենայն Եւրոպիա :
Չյետին զայս գիր անուանեցին ձայնական՝ վասն առա-
ջի առնելոյ նմա զձայնս :

Այլ որ զարմասցի ընդ երկար ընթացս ժամանակաց ,
որք անցին 'ի սկզբանէ անտի մինչ 'ի կատարելագործել
զգրութիւնն : Այսն զի յաւուրց անտի բերելոյ գրոյն
յԵւրոպիա՝ անցին ամբ իբրեւ երեք հազար մինչեւ 'ի
գիւտ տպագրութեան . եւ այն իսկ՝ որպէս եւ այլ բա-
ղում օգտաւէտ գիւտք՝ ընծայի դիպուածոց : Արչափ
դարբ պիտոյ են մարդկային մտաց առ 'ի կատարելագոր-
ծել զգաղափարս իւր , այնչտփ եւս պիտոյ է արհեստի
Պիոյ , զոր առաջադրէ մարդ 'ի միտս իւր :

ԳՒՆՏՈՒՄՆ

Ստոյգ է , թէ կարեւր 'ի միում ժամանակի որոշել զբազում առարկայս 'ի միմեանց , կամ՝ որ նոյն է , կարեւր միանգամայն ունիլ զբազում զաղափարս : Ունելով զբազում զաղափարս 'ի միասին՝ միտք մեր բնականապէս ընթանայ 'ի բաղդատութիւն նոցին , առ 'ի տեսանել՝ ունի՞ արդեօք մինն զվերաբերութիւն առ միւսն , թէ ոչ : Այսպէս չունիմք 'ի միում վայրկենի զգաղափար մարդաց եւ գալարւոյ , առանց ճանաչելոյ զվերաբերութիւն կամ զնմանութիւն , որ կայ 'ի նոսա : Այն ընդ հակառակն՝ մտածեմք զՅերմութիւն եւ զցրտութիւն , տեսանեմք՝ զի երկոքին գաղափարքս այսօրիկ ոչ կարեն միարանիլ , որք են զանազանք :

Արդ՝ բաղդատել զգաղափարս գալարւոյ եւ մարդաց , եւ զհամեմատութիւն նոցին տեսանել , բաղդատել ըզգաղափարս ցրտութեան եւ ջերմութեան , եւ զզանազանութիւն նոցին տեսանել , է առնել զգատումն :

Այսա՝ գատումն է գործողութիւն , որով միտքն միաւորէ կամ մեկնէ 'ի միմեանց զերկուս գաղափարս , ըստ յարմար կամ անյարմար դտանելոյ իւրում :

Յորժամ հաստատեմք , թէ երկու գաղափարք միաբանին՝ որպէս յառաջին օրինակի , գատումնս այս ասի ստորասական . եւ յորժամ հաստատեմք , թէ ոչ յարմարին ընդ միմեանս՝ որպէս յերկրորդ օրինակի , ասի բացասական :

Կարէ շիտթիլ դատումն ընդ գաղափարի . զի եւ երկրքեան իսկ ծաղին 'ի մասնական կարողութենէ մերմէ , Բայց շիտթութիւնս այս ոչ հասցէ երբէք , եթէ յուշածցուք՝ թէ գաղափարն է ծանօթութիւնն , զոր ունիմք զիրէ իմեքէ . իսկ դատումն է բաղգատութիւնն եղեալ 'ի մէջ երկուց գաղափարաց : Գաղափարն կայ նախագոյն առանց դատման . բայց դատումն ենթադրէ հարկաւորապէս զերկու գոյացեալ գաղափարս , յորոց վերայ վճիռ հատանէ :

Բայց ըստ որում միտքն հաստատէ , թէ 'ի մէջ երկուց գաղափարաց կայ համեմատութիւն իմն կամ անհամանութիւն , պարտ է նմա զշարժառիթ կամ զմիջնորդ պատճառս ունիլ . վասն զի բնութեան մեր է չառնել եւ ոչ զմի ինչ առանց շարժառիթ պատճառի : Արչափ եւ շուտափութեամբ դատեսցուք՝ ունիմք միշտ զերաւունս իմն , որ յօժարեցուցանէ զմեզ 'ի վճռահատութիւն ստորասական կամ բացասական . եւ յօժարեցուցիչ իրաւունքս այս կոչի միջոց դատման :

Բազում են պատճառք դատման . վասն զի իրքն՝ յորոց վերայ գայ դատումն , բնութեամբ չեն մի եւ նոյն :

Եթէ դատումն մեր առարկայ ունիցի զայնոսիկ որք 'ի մեզ կրին , զոր օրինակ՝ զգաղափար տրտմութեան՝ ուրախութեան , ծարաւոյ , քաղցոյ , զորս զգամք , յայնժամ պատճառ դատման մերոյ են ներքին կիրքն , որք ներգործեն 'ի մեզ . զոր սովորութիւն է անուանել զգայութիւն ներքին , կամ խիղճ՝ մտաց :

Գաղափարք անհրաժեշտ հարկաւորութեամբ յարմարք ընդ միմեանս , որպէս գաղափար շրջանակի եւ բոլորակի , պատճառ դատման իւրեանց ունին զքացերեւութիւնն :

Եթէ բանն իցէ զերաց արտաքոյ մեր եղելոց , եւ որ իարէ ընդ զգայութեամբ մերով անկառիլ , այսինքն՝ եւ

բեւիլ , շօշափիլ , հոտոտիլ . որպէս՝ ծառ , ծաղիկ ,
յայտպիսիս՝ վկայութիւն զգայարանաց մերոց է մեզ պատ-
ճառ կամ միջոց դատման :

Ի ինի երբեմն զի որոշեմք զդատումն ինչ ՚ի վերայ
այնց իրաց , զոր չէ՛ երբէք տեսեալ մեր , բայց միայն
յայլոց բանից զիտացեալ : Այսպէս դատեմք զպատա-
հումն , որ եղեալ է յայլ քաղաքս , կամ յանցեալ
գարս , ուր մեք չգտանիմք : Յայնժամ միջոց կամ պատ-
ճառ մերումն դատման է զրաւոր վկայութիւնն կամ կեն-
դանի բարբառ մարդկան , յորոց լուեալ եմք , եւ կամ
զգրութիւն նոցին ընթերցեալ եմք :

Բազում անգամ դատեմք , թէ այս ինչ իր լինելոց
է . վասն զի տեսաք արդէն՝ զի եղեւ : Ամբ այս ինչ
իւր զայս ինչ ելս ծնանիցի , զի յար եւ նման նորա
զնոյն վախճան էառ : Ո՞ր օրինակ՝ տեսանեմք յամե-
նայն առաւօտու ծնանիլ արեւու յարեւելից կողմանէ .
դատիմք , թէ եւ վազինն նոյնպէս ծնանիցի վերստին :
Դրացի մեր անկեաց յերկշի իւրում զտեսակ մի ծառոյ ,
եւ յաջողեցաւ նմա . երկիր մեր նման է նորայում .
դատիմք , թէ նոյն անկումն եւ մեզ յաջողեսցի : Այս
պատճառ դատմանս է այն , որ անուանի համեմատու-
թիւն , կամ նմանութիւն , եւ կամ փորձառութիւն :

Վախճան բանիս , եթէ բանք մեր իցեն զգործոց ,
զորս տեսեալ է մեր . եւ զներգործութեանց՝ զորոց ա-
ռեալ եմք զփորձ յանցեալ ժամանակս , պատճառ մեր
դատման է յիշատակութիւնն :

Ըստ այսմ բացատրութեան՝ զվեց պատճառս որոշեմք
դատման . ներքին կիրք , բացայայտ երեւոյթ , վկայու-
թիւն զգայարանաց , վկայութիւն մարդկան , համեմա-
տութիւն , եւ յիշատակութիւն : Արք դատումն մեր
թեւադրեալ է ՚ի միոյ յայտոցիկ պատճառաց , դատիմք
հաւաստեալ , այսինքն առանց երկնչելոյ ՚ի սխալմանէ :

Հարկաւոր է բարուք իմանալ զբառս՝ զայս հասարկ ,
զոր խօսեցաք :

Հաւաստին է կատարեալ եւ անսասան Հաւատարմու-
թիւն յառաջ բերեալ 'ի գատումն վճռահատութեան .
եւ ապացուցութիւն իմն յոյժ անթերի ունելոյ զծանօ-
թութիւն ճշմարտութեան :

Այսմ սահմանի հետեւի , թէ Հաւաստութիւնն չու-
նի զբազում աստիճանս . քան զի եթէ Հաստատութեամբ
Հաւատամբ մինչեւ մերժել զամենափոքր ինչ երկբայս ,
եւ զսակաւիկ իմն կարծիս սխալանաց , յայնժամ կայ
Հաւաստութիւն : Ինչ հակառակն՝ եթէ 'ի մի եւ եթ
վայրկենի երկբայեսցուք զնմանէ , չիք յայնժամ Հաւաս-
տութիւն : Այսպէս՝ երբ դատեմ ես , եթէ արձակե-
ցից զքար մի ընդ օդս՝ անկցի փոյթ ընդ փոյթ , ոչ
ինչ կարծիք սխալանաց կարէ բառնալ յինէն զՀաւաս-
տի զայս իմ մտածութիւն , զոր յայսմ դատման ու-
նիմ : Կայ ասպա Հաւաստութիւն :

Հաւաստութիւնն հիմնիլ կարէ 'ի բազում՝ կարգս
զանազան իրաց , բայց մնայ միշտ նոյն կատարելութեամբ
եւ նոյն Հաւաստութեամբ : Հորժամ ասեմ . բոլորն
մեծ է քան զմասն իւր . զոր օրինակ՝ բոլոր ծառ ինչ
մեծագոյն է քան զմի եւ եթ ոստ իւր . Հաւաստութիւն
գատմանս հիմնեալ է 'ի վերայ բնութեան իսկ իրին ,
զոր դատիմ , թէ բոլոր մի մեծ է քան զմասն իւր :

Արբեմն Հաւաստութիւնն հիմնի 'ի վերայ հաստատուն
օրինաց , որ կառավարեն զաշխարհ . որպէս երբ ասի .
արեգակն լուսաւորեսցէ զմեզ վաղիւն . գիշեր գայցէ
երբ արեւն աներեւոյթ լիցի 'ի հորիզոնէն :

Հաւաստութիւնն կարէ հիմնիլ նա եւ 'ի վերայ ծանօ-
թութեանց , զոր ունիմք յընդհանուր յայտնութենէ
մարդկան : Արպէս 'ի հազարաւոր մարդկանէ յամենայն
ժամանակի , յամենայն աշխարհի , յամենայն հասակաց՝

որք միարանիլ ոչ կարեն առ 'ի զմեզ խաբելոյ , զի չճանաչէին զմիմեանս , յորժամ միարանին ամենեքեան ըզգոյութենէ իրին , զոր յոյժ դիւրութեամբ տեսանել կարացին , զոր օրինակ՝ զգոյութենէ քաղաքին Հոռովայ , յայնժամ հաւաստեալ վճռեմք զայս դատումն , թէ զոյ քաղաքն Հոռով : Բացայայտ է յասացելոցս , թէ են իրք եւ արարք երեւելիք , յորոց կարեմք լինել հաւաստի :

Բայց սակայն եղեն մարդիկ , որք ժպրհեցան յառաջել մինչեւ ցայն , թէ ոչ երբէք հաւաստի լինել կարեմք զորոց եւ իցէ իրաց : Վարդապետութիւնս այս անուանի ընդհանրական երկբայութիւն Սկեպտիկեան , կամ Պիլոսոնեան ազանդ , յանուանէ Պիլոսոնի յոյն փիլիսոփայի , որում եղեւ հեղինակ : Ընվայել է մեզ պարտալիլ աստ 'ի հերքումն անճոռնի վարդապետութեանս : Հերիքասցի սակաւիկ այս բան իրաւախօս :

Իմաստակէն այնորիկ ասէին . թէ չեմք հաւաստի տեսանել զայն , զոր տեսանեմք . շօշափել՝ զոր շօշափեմք . զգալ՝ զոր զգամք : Արիւրայէին եւ զյատուկ մտածութենէ եւ զգոյութենէ իսկ իւրեանց : Արք հարցանէին նոցա , թէ զփորձ առեալ իցեն երբէք զգայութեան ցաւոյ , բերկրութեան , քաղցոյ , ծարաւոյ , ծանրութեամբ իմն պատասխանէին , թէ կարելի է այս . սակայն 'ի վերայ նոցա չեմք հաւաստի :

Յաւուր միում՝ յորժամ մի ոմն 'ի նոցանէ զիւր վարդապետութիւնն ուսուցանէր 'ի հրապարակի , ոմն յունկընդրաց նոցա հաստաբազուկ հարուածս տայ նմա գաւազանաւ . եւ ապա հարցանէ ցփիլիսոփայն՝ որ աղաղակէր , թէ զզայ արդեօք հաւաստեալ : Զայնժամ միակ պատասխանի եղեւ , զոր նմա բարբառել տալ կարացին , զայսր վարդապետութենէ , թէ մեծ իմն ստուծիւն է այն , զոր եւ ինքն իսկ հերքէ յամենայն պահու :

Բայց վասն չերկբայելոյ զամենայնէ , ո՛չ է պարտ ասարապայման ձգիլ 'ի միւս յայն ծայրն հակառակ . այսինքն չերկբայիլ եւ ո՛չ զիմեքէ : Եւ տեսակ մի երկբայութեան կարի խոհական , զոր եւ բանականութիւն իսկ մեզ թերագրէ՝ առ 'ի բարուք խոյս տալ 'ի վրիպակաց : Անիմք զայսմանէ խօսիլ առ յապա :

Կարգադրեցաք առ ժամս զառաջին զայս անհրաժեշտ ծանօթութիւնս . 'ի քննութիւն մատիցուք արդ մասնաւորապէս զիւրաքանչիւր պատճառաց զատման :

ՅՕԳՈՒՆԾ՝ ԼՈՒՆՋԻՆ

Ներքին ՂԳՊԳ՝ԷԻ՝Պ :

Ստէպ 'ի գործ ածի բառս՝ զգալի . բառիւս այս իմանալ պարտ է զամենայն , զոր կարեմք զգալ : Տրտմութիւն , ուրախութիւն , քաղց , ծարաւ , ցուրտ , ջերմն , եւ այն , են զգալիք :

Յիւրաքանչիւր վայրկեանս կենաց մերոց զամենակերպ զգալեացն առնումք զփորձ : Գիտեմք , թէ վասն այնորիկ զփորձ առնումք զայնոցիկ , զի ունիմք 'ի մեզ ինչ մի , որ զգացուցանէ մեզ : Ինչն այն է ներքին կիրք , կամ խիղճ մտաց : Ներքին կիրք եւ խիղճ մտաց զնոյն բան նշանակեն . եւ երկոքեան իսկ են կարողութիւնն , որով ճանաչեմք զայնոսիկ , որ 'ի մեզ անցանեն : Կարողութիւնս այս զետեղեալ է 'ի ներքս 'ի մեզ . վասն այնորիկ ներքին ասի կամ ներքնային .

Գժուարին իմն է զգործ ներքին կրից բացայայտ մեկնել : Ա՛ծանօթութիւն նորին առաջի արասցուք միով յարացուցիւ . որ թէպէտ ոչ այնքան ազնիւ , բայց կարի ճիշդ :

Յագում անգամ տեսանի 'ի պարտէզս կախել սարգի
զսորբակ ոստայն իւր յոստոց ծառոյն , եւ նստիլ ին-
քեան 'ի միջավայրի : Աքանչելի ազգամամբ բնութեան
դիտաց միջատն այնպիսի օրինակաւ իմն կազմել զոստայն
իւր , զի ամենայն թելք երթայցեն Տպիլ 'ի կեդրոն՝ ուր
զսնակութիւն առնել որոշեաց : Այնպէս՝ զի յորոց եւ
իցէ թելիցն վերայ ճանճն գայցէ հանդստանալ , զգայ
խսկոյն սարգն 'ի տեղոջ իւրում 'ի թրթրմանէն՝ զոր
ճանճն պատճառեաց 'ի թելսն 'ի նստիլ իւրում :

Ներքին զգայութիւնն կարէ բազդատիլ 'ի սարգս այս
զետեղեալ 'ի միջավայրի մեր ինքեան այնպիսի իմն օրի-
նակաւ , զի ամենայն անգամք մերս գոյութեան երթան
Տպիլն 'ի նա : Ա՛ եւ իցէ նոր զգալի դիպեալ մեզ ,
զինչ եւ իցէ նորա բնութիւն , յոր կողմանէ եւ գայցէ ,
զգայութիւնն ներքին ունի իսկոյն զծանօթութիւնն , որ
'ի մեզ փոխանցի 'ի նմին վայրկենի :

Զէ պարտ կարի իմն ըստ նկարագրին առնուլ , զոր
ասացաքս , զի մի հետեւեցուցի թէ ներքին զգայու-
թիւնն իցէ 'ի մեզ ինչ մի որոշ եւ զատուցեալ : Աս-
կաւիլ ինչ մտազրութեամբ տեսանի , թէ չէ այնպէս :

Հանապազորդ 'ի բացայայտել մեր զպատճառ թշուա-
ռութեան իմիք՝ ասեմք , թէ կամք մեր՝ յամառութիւն
մեր եւ անխոհեմութիւն մեր պատճառեաց զայս չարիս :
Արդ՝ յայտնի է , թէ կամք՝ յամառութիւն եւ անխո-
հեմութիւն ուրոյն ինչ գոյաւոր չեն 'ի մեզ : Այլ այս
է , եթէ ասէաք . վասն զի կամապաշտ եղաք , յամառ
եղաք , անխոհեմ՝ եղաք , վասն այսորիկ պատճառեցաք
մեզ զչարիս զայս :

Նոյնպէս եթէ ասացուք , թէ ներքին զգայութիւն
ազդ առնէ մեզ զգայութեամբ իմիք , որ 'ի մեզ է , նոյն
է , եթէ ասէաք , թէ զգամք զայս զգայութիւն . թէ
զգայուն եմք եղեալ ներգործութեանն : Ապա ներքին

զգայութիւնն չէ՛ այլ ինչ բայց միայն նոյն ինքն հոգի մեր , զորմէ խոկամք լինել բնութիւն ինչ որոշակի : Շնն այլ ինչ տարբերք 'ի նմանէ եւ այլ որայութիւնք նորա . սէր՝ ասելութիւն , գիտութիւն , և՛ . որ նշանակեն՝ հոգի սիրող , ասեցող , գիտող և՛ , չեն գոյութիւնք որոշք 'ի նմանէ :

Այլ արդ՝ զգայութիւնք ներքին է միայն հոգի մեր եւ նոյն ինքն մեք իսկ զփորձ առնումք միոյ զգայութեան յայտնի է , թէ կարեմք դատել հաւաստեաւ , եթէ զգայութիւն մի կայ 'ի մեզ , յորժամ ազգէ նա մեզ : Այսու ասի , թէ զգայութիւն ինչ է 'ի մեզ , երբ ըզգամք զնա : Չունի սա պէտս փորձառութեան եւ մանաւանդ անկարելի է չհաւատալ ձայնից ներքին զգայութեանց :

Փորձեա՛ հաւանեցուցանել զայր մի , թէ սխալեալ իցէ , յորժամ տանելով զձեռն իւր 'ի վերայ բորբոքեալ հրոյ՝ զգայ զկսկիծն : Կամ լաւ եւս , յետ մեծի սառասուանաց զգայ զհանգիստ զովացմամբ բաժակաւ անոյշ վինուոյ : Ա՛չ համողեսցի երբէք , որչափ եւ իրաւունս բերցես նմա : Նօրձաղեսցի վբանիւ քով , եւ հաստատութեամբ հաւատասցէ ամենայն զգայութեանց . որպէս զի զգայութիւն ներքին՝ կարողութիւնն զգայական բարոք իմն դատի զայն , զորոյ զփորձն առնու :

Նուազեցուցանել ջանացան զիշխանութիւն ներքին զգայութեան , եւ զհաւատարմութիւնն՝ զոր ունիլ պարտիւք յայնմանէ , ասելով՝ թէ ստէպ յերազի մերում կարծեմք զզալ տրամութեան , բերկրութեան . բայց այս զգայութիւնք չեն կարող զոլ , թէ եւ համարեսցուք զփորձ առնուլ զնոցանէ . վասն զի ոչ գոն առարկայք , յորոց սոքա ծաղին :

Դիւրին է այսմ պատասխանի : Դիցուք թէ զգայութիւն ներքին է կարողութիւն զգալոյ զոր 'ի մեզս ան-

ցանէ միայն , եւ ոչ առ արտաքս : Ունիմք սակայն եւ
հնարս զիտելոյ զգոլ եւ զոչ գոլ առարկայից երեւելոց
յերազի մերում . զորմէ խօսեսցուք վաղվաղակի 'ի յօ-
գուած վկայութեան զվայութեանց : Կնքն զգայութիւն
ներքին չունի զայլ պաշտօն , բայց միայն զիտել զայն՝
որ 'ի մեզ անցանէ : Ըրդ՝ յորժամ իմացուցանէ մեզ
թէ դատն կամ քաղցր զգացողութիւն զոյ 'ի մեզ յե-
րակի , 'չ խաբէ զմեզ . զգացողութիւնքն այնոքիկ գոն
իրապէս :

Ո՞վ որ 'ի մէջ յետ վատ ինչ երազի չգտանի տա-
կաւին դատնապէս հարեալ յառաջին վայրկեան անդր
արթնութեան : Կամ ո՞վ յետ տեսանելոյ յերազի զսի-
րելի զոմն իւր , զտեղի մի զուարճակի , չգտանէ զնոսա
տակաւին 'ի հոգւով իւրում , յորժամ քունն փարատի ,
եւ շարունակութիւն զգացողութեանն՝ որ զմայլեսցուցա-
նէրն զնա յերազի , դադարի :

Ի՞պա յոյժ ճշմարիտ է , թէ գոյ զգացողութիւնս
այս . թէ ներքին զգայութիւն ո՞չ պատրէ զմեզ . եւ թէ
յերազի մերում իսկ է միջոց հաւաստի դատման , յոր-
ժամ բանն զայնմանէ միայն իցէ , որ 'ի մեզ անցանէ :

ՅՕԴՈՒՆԾ ԵՐԿՐՈՐԳ

Բացայայտութիւն :

Յորժամ զիր ինչ ճանաչեմք պայծառապէս յոյժ եւ
որոշակի , եւ յորժամ տեսանեմք յստակ զվերա-
բերութիւնն եղեալ 'ի մէջ երկուց գաղափարաց , ունիմք
յայնժամ զբացայայտութիւն :

Բացայայտութիւնն է ուրեմն պայծառագոյն եւ որո-
շազոյն ծանօթութիւն նմանութեանց կամ աննմանու-
թեանց եղելոց 'ի մէջ երկուց գաղափարաց :

Բացայայտութիւնն ներկայանայ մեզ երբեմն անմիջաբար . որպէս յորժամ լսեմք ասել , երկու եւ երկու առնեն չորս , անմիջապէս առնումք 'ի միտս զհամեմատութիւնն , որ կայ 'ի մէջ չորից եւ երկու անգամ երկուց :

Երբեմն հասանեմք 'ի բացայայտութիւն միայն հետեւողութեամբ փաստից եւ փորձառութեանց , զոր պարտիմք առնուլ : Այսպէս՝ երկու պատուարք հեռի կանգնեալք 'ի միմեանց՝ թուին մեզ հաւասարաչափ բարձր . բայց չունիմ գնոցանէ հաւաստութիւն : Առ 'ի ստուգել զայն՝ չափեմք կանգնով ինչ . գտանեմք նախ՝ զմին բարձրացեալ չորս կանգուն . եւ զմիւսն յետ այնորիկ գտանեմք նոյն չորս կանգուն բարձրութեամբ : Յայնմհետէ ռացայայտ լինի մեզ նոյնաչափ բարձրութիւն երկուց պատուարաց :

Դէպ լինի երբեմն , զի բացայայտն առ մի ոք՝ չէ բացայայտ առ այլ ոք : Բացայայտութիւնն երեւի մեզ ըստ առաւել եւ ըստ նուազ ստացման ծանօթութեան , եւ ըստ զօրութեան մերումն յատուկ գիտութեան : Օրրօրինակ՝ առաջարկութիւնս այս . երեքանկիւնք միոյ եռանկեան՝ հաւասար են երկուց ուղիղ անկեանց . բացայայտ իմն է առ չափաբեր ոք . բայց անգէտք չափաբերականին աշխատութեամբ իմանան :

Պայծառագոյնն եւ յստակագոյնն առ ոմանս , որպէս՝ առ Բասկալն , առ Ռուսոյն , եւ առ Այբուլէոնն , կարէ մթազին լինել առ այլս :

Այսպէս , յառաջ քան զհռչակաւոր բանակետղ զօրացն Գաղղիացւոց 'ի 1796 , որոց ստուգիւ չպակասէր եւ ոչ գիտութիւն ինչ կամ անվհճերութիւն , չէառ , բայց միայն զտկար ելս իրաց . եւ բազում անգամ ըզհաւասարն ընդ Աւստրիացիս : Սակայն յորժամ Պոնաբարդէ առ զգլխաւոր իշխանութիւն բանակին Իդալիոյ , եւ ճարտարութիւն նորա երաց նմա զհնարս յաղ-

Թանակելոյ , յընթացս միոյ եւ եթ տարւոյ զվեց բար-
նակս թշնամեաց կործանեաց զօրութեամբ իւրք , որ ոչ
հաւասարի տասներորդ մասին այնմ զոր աւերեաց . եւ
նորասքանչ յաղթութիւնն Իգալիոյ ցուցանէ , թէ առ
նմա միայն էր բացայայտ հնարքն ապահով յաղթու-
թեան :

Յամենայն աւուր լսեմք ասել շուրջ զմեօք , բացա-
յայտ է այս , բացերեւապէս տեսանեմք զայս . եւ սա-
կայն 'ի ծանուցեալսն յայնոսիկ չեք բացայայտութիւն .
քանզի յօլովակի զստութիւն իրին բանալ դէս լինի :
Ըյլ այս՝ չարաչար գործածումն բառին է միայն . եւ
չէ վայելուչ թեթեւութեամբ կոչել բացայայտութիւն :

Բայց յորժամ իրապէս կայ , այսինքն յորժամ ըմ-
բռնեմք զհամեմատութիւնն 'ի մէջ երկուց զաղափարաց
յոյժ պայծառագոյն եւ որոշագոյն , բացայայտութիւնն
ճշդրիտ միջոց է դատման . քանզի չէ այլ եւս տեղի
պատրանաց . որովհետեւ յոյժ պայծառապէս եւ որոշա-
կի տեսանեմք զճշմարտութիւնն : Օր օրինակ՝ ո՞ր եր-
կուղ պատրանաց զմեզ ունիլ կարիցէ , երբ հաստա-
տեմք , թէ երկու եւ երկու առնեն չորս . եւ թէ բո-
լորն մեծ է քան զմասն իւր :

Խօսեցաք յառաջագոյն , թէ ոչ ինչ արգելուլ կարէ
զմեզ 'ի հաւատալոյ վկայութեան ներքին զգայութեանց :
Վոյն հաստատութեամբ հաւատամք , երբ զբացայայտու-
թիւնն տեսանեմք . ընդունայն է ջանալ նուազեցուցա-
նել զտուեալն ապացուցութիւն : Արեւեսցին ամենայն
կարելի փաստք ընդդէմ սոյն այս առաջարկութեան ,
երկու եւ երկու առնեն չորս . յետ լսելոյ զնոսա՝ ասեմ
վերստին . ոչ նուազ ինչ հաստատութեամբ բացայայտ
է այս :

Բացայայտութիւնն է նա եւ վերջին փաստն , զոր յա-
ռաջ բերին առ 'ի ցուցանել զճշմարտութիւն դատման

Ֆրիք : Օր օրինակ՝ եթէ հարցանես ումեմն , թէ վասն էր սիրէ զբարերար իւր , պատասխանեսցէ քեզ , թէ վասն բարերարելոյ ինքեան : Վերստին հարցանիցես , թէ վասն էր պարտ է սիրել զբարերարն . պատասխանի տացէ , թէ բացայայտ է այս :

Վախճան յօդուածոյս , բացայայտութիւնն ոչ կարէ պատրել զմեզ . եւ վասն այնորիկ է հաւատարի միջոց գատման :

ՅՕԳՈՒՆԾՆԵՐՐՈՐԿ

Վկայութիւն գլխաբանաց :

Տեսաք՝ թէ ճանաչեմք զանցեալսն 'ի մեզ ներքին ըզգայութեամբ մերով : Բնութիւնն ետ մեզ նա եւ զհնարս ճանաչելոյ զոր արտաբոյ մեր են : Հնարքս այսորիկ են հինգ զգայութիւնք մեր . տեսանելիք՝ լսելիք , հոտոտելիք , շոշափելիք , եւ ճաշակելիք :

Նորօք բարեք իմն կարեմք ստուգել մեզ եւ զգոյացութիւնս իսկ մարմնոյ մերոյ , որպէս եւ զգոյացութիւն մարմնոց օտարաց : Նշանակեմք աստ թէ մարմնով պարտ է իմանալ զամենայն , որ կարէ ընդ միով 'ի զգայաբանաց մերոց անկանիլ . եւ ամենայն՝ որ է հաստատուն , տարածեալ , եւ ունի զձեւ իմն զգալի :

Օգայութիւնք մեր զնեն զմեզ 'ի վերաբերութեան ընդ այլ մարմինս . եւ առանց նոցա չունէաք ամենեւին զծանօթութիւն այնոցիկ , որք արտաբոյ մեր անցանեն :

Տեսանեմք հանապազ , թէ որչափ իրք խուսափին յայնմանէ , որ զրկեալն իցէ 'ի միոյ 'ի զգայութեանց . զոր օրինակ՝ կոյր ոմն 'ի ծնէ չվայելէ երբէք զսքանչելի տեսարանն ընտելման . ոչ 'իտայ արբէք 'ի սլայծառ եւ

րեւոյթ նորածին արեգական . չգարմանայ բնաւ ընդ հրաշարի թիւս աստեղաց , զոր գիշերն գեղեցիկ կախէ 'ի վերայ գլխոյ մերոց : Գաղափարք ամենայն տեսանելի իրաց պակասին նմա : Յորժամ լսէ խօսիլ մեզ զգունոց , որոց պէսպիսութիւն զուարճացուցանէ զմարդ , չիմանայ զբան մեր :

Նոյնպէս եւ զրկեալն հանապսզորդ 'ի լողական ըզգայութենէ՝ չունի զբաղափար ձայնի : Ներդաշնակութիւնք միաբան նուագարանաց՝ որ զմայլեցուցանեն զմեզ , վասն նորա չեն երբէք հական : Դժուարաւ յոյժ իմանան նոքա զգաղափարս իսկ առաւել հասարակս եւ զառաւել հարկաւորսն կենաց : Վասն զի հեռի են անտի գգալի եղանակք հնչմանց ձայնից , որով ունին մարդիկ զսովորութիւն հաղորդել միմեանց զմիտս իւրեանց :

Չրկեալն միանգամայն յերկուց զգայութեանց՝ տեսողութեան եւ լսողութեան՝ զրկեալ է յայնչափ զաղափարաց եւ մնացեալ յաստիճան իմն տկարութեան :

Թնդ հակառակն՝ ունողն եւ զհինգ իսկ զգայութիւնս , ողջմտութեամբ եւ հաւաստեաւ դատէ զպարագայս , որք շրջապատեն զնա : Արբ մարմին մի ընծայի նմա , ունի առժամայն զբաղափար նորա միով կամ բազում զգայութեամբ իւրով . տեսանէ , շօշափէ եւ ճաշակէ զնա : Յորժամ ամենայն զգայութիւնք զնա քննեսցեն , իւրաքանչիւրն 'ի նոցանէ բարեզ իմն ծանօթացեալ՝ բանան զմի մի որակութիւնս 'ի մարմնի անդր :

Վկայութեամբ՝ զգայութեանց մի զինի միոյ ստացեալ ծանօթութիւնք 'ի ներքոյ նոցա անկեալն մարմնոյ ծանուցելոյ՝ պարտին նկատիլ իբրեւ յոյժ ճշգրիտ : Այլազգ եւս չանցուցանէաք զկեանս մեր 'ի յաւերժական իմն երեւոյթ , զոր ոչ ինչ կարէր խանգարել . վասն զի չունիմք զայլ եղանակ ճանաչելոյ զորս արտաքոյ մեր են :

Այլուտք եւս՝ չկատի 'ի մէնջ մերձել զհաւատալիսն ,

զորս զգայութիւնք մեր ուսուցանեն մեզ : Ահա մեզ երբէք մտածել , թէ ծառն՝ զոր տեսանեմք եւ շօշափեմք , եւ զպտուղն ճաշակեմք , չիցէ ծառ : Ջանա համարել զօր , թէ որմն՝ որ ընդգիմանայ նմա ստուգիւ եւ արգելու , չիցէ մարմին պինդ . եւ թէ հուրն՝ որ այրէ զնա , երեւոյթ իմն է . խելագար համարի զքեզ :

Գայց սակայն ՚ի յամօթ ճարգկային մտաց՝ տեսան խելագարք ոմանք , որք համոզիլ կամեցան՝ եւ համօզել զայլս , թէ ոչ գոյ մարմին : Ապիսկոպոս ոմն Անգղիացի՝ Վէրբլէյ անուանեալ , ուսուցանէր՝ թէ չէ ինչ տիեզերն , բայց եթէ ընդարձակ երեւոյթ առ աչօք տեսեանց ցնորից : Աթէ այնպէս՝ ապա արեգակն չէր բնաւին մարմին ինչ լուսաւոր եւ վառեալ , այլ ցնորք եւ եթ , հացն լցօցիչ տառապելի քաղցոյ , չէր բնաւ իրական , տեսիլ իմն էր միայն : Դաղիկ՝ որոյ անուշահոտութիւն այնչափ հաճելի է մեզ , եւ երփն երփն գոյն կենդանի զմայեցուցանէ զմեզ , ոչ զհոտ ինչ ունէր եւ ոչ զգոյն , պատիր երեւոյթ իմն էր : Դատապարտէր նա զմեզ յամենայն ՚ի կեանս մեր՝ լինել խաղաղիկ ունայն ցնորից , որպէս ցուցակութիւն զանդաման տոչորեալ աննդի :

Բնդունայն է պարապիլ աստ ՚ի հերքումն վարդապետութեանս , որ շնչին խաղ է մտաց . ըստ որում եւ հեղինակն անգամ չհաւատայր անշուշտ : Աս եւ զոր ունիմք տակաւին ասել , հերքէ զնա բոլորովին :

Չգայական վկայութեամբ ՚ի յառաջանալն մեր ՚ի ստուգութիւն ստացեալ ծանօթութեանց , իմանալ պարտիմք , թէ իցեն յայտոսիկ պարագայս եւ ՚ի հանգամանս , զոր յանդիման ունիմք առնել աւասիկ :

Այսինքն՝ վկայութիւնք զգայութեանց պարտին համեմատ լինել մտաց , եւ միաբանիլ ընդ ստոյգ ծանօթութեանցն , զորս յայլ կողմանէ ունիմք : Արպէս զգայութիւն տե-

սութեան կարէ մեզ կարծեցուցանել առ վայր մի , թէ
գոյնք են 'ի մարմնի , եւ են մասն ինչ . բայց այս պատ-
րուակ ուղղեալ է բնական ծանօթութեամբ , որ մեզ
ուսուցանէ , թէ այս ինչ կամ այն ինչ գոյն՝ զոր տե-
սանեմք 'ի մարմնի միում , ոչ այլ ինչ է , բայց միայն
այս կամ այն նշոյլ լուսոյ , զոր մարմինն այն ունի
յատկութիւն ձգել յինքն , եւ անդրէն 'ի մեզ ցոլա-
ցուցանել :

Արորորդ՝ պարտ է զգայական վկայութեանց լինել
հասարատուն , եւ ոչ ստիլ առ վայրկեան մի յետոյ :
Օր օրինակ՝ երբ տեսանեմք զաշտարակ մի քառակուսի
'ի հեռուստ , 'ի պատճառս տարակայութեան եւ ակա-
րութեան աչաց մերոց , կարծեմք թէ բոլորչի իցէ .
բայց մերձենալով առ այն՝ պատրուակն խուսափէ :

'Ի վերջոյ վկայութիւնք զգայութեանց պարտին լի-
նել հաւասար , այսինքն է՝ զգայութեան միոյ չներհա-
կիլ այլում : Օր օրինակ՝ տեսութիւն մեր կարէ կար-
ծեցուցանել մեզ , թէ գաւազանն առ 'ի շեղ եզեալ 'ի
ջուր՝ բեկեալ իցէ , մինչ իրօք չէ այնպէս . սակայն
բաւական է միայն շոշափմամբ ձեռին պարզել զճշմար-
տութիւնն : Այն բան է եւ զանրջական ցնորից , որք
դադարին իսկոյն 'ի զգաստանալն եւ յըստ սովորութեան
գործածումն մերոց զգայութեանց :

Ահա 'ի ձեռն երեցուն այսոցիկ հանգամանաց զգայ-
ութիւնք մեր տան մեզ զստոյդ ծանօթութիւնս : 'Ի լի-
նելն այսոցիկ՝ վկայութիւն նոցա է առ մեզ ճշգրիտ իմն
միջոց դատման :

ՅՕԴՈՒԼԾ՝ ԶՈՐՐՈՐԴ՝

Վի հայու-թիւն Տարր-իւն :

Վի հայու-թիւն մարդկան է աւանդու-թիւն ըստ մայ հաս-
մարան վկայից , 'ի հաստատու-թիւն եղելու-թեան
դործոց ինչ եւ դիպուածոց :

Վարի իմն մեծ է խնդիրն , զոր քննել ունիմք աստ =
Լ.յս է՝ թէ կարեմք արդեօք ստանալ զհաւաստու-թիւն
դիպուածոյն , որ չիցէ բնաւ ընդ զգայու-թիւնս մեր ան-
ցեալ , որ 'ի հեռաւոր ինչ տեղի եղեւ տարակաց 'ի մեր
բնակու-թեանէ , եւ 'ի դարս՝ երկար ինչ անջրպետու-թեամբ
զատույեալս 'ի մերոյս աստի . հուսկ յետոյ՝ յամենայն
դործոց՝ որք ընդ առաջ բերին մեզ , ում պարտ է հա-
ւատալ , եւ ում ոչ :

Բանն գայ աստ 'ի վերայ ընկերական կացու-թեան ,
որ տեւել չկարէր բնաւ , եթէ զհաւատարմու-թիւնն մեր
'ի վկայու-թիւնս այլոց անձանց՝ հերքէաք : Բանդի կեանք
մեր յոյժ սակաւա-թիւ տմօք դուրով սահմանաւոր՝ վկայ
լինել կարեմք եւ յոյժ սակաւա-թիւ եղելու-թեանց : Օ՛խնչ
լինէր ծանօթու-թիւն մեր , եթէ ոչ քաղէսք զպտուղս
յառաջ քան զմեզ եղելոցն , կամ ընդ մեզ ապրելոցն :
Օ՛խնչ իշխանու-թիւն մնայր օրինաց , որ կառավարէ ըզ-
մեզ , եթէ չկարէաք ստուգու-թեամբ ճանաչել զծագումն
նոցա եւ զհեղինակն : Եթէ միայն համառօտ գրուա-
ծոցն հաւատայաք՝ առաջի աչացս չէին որբազան ապա-
քէն դաշնագիրք , որ ստիպեն զնարդեան ժողովուրդս ,
զի ստիպէին զհարս իւրեանց : Չէր ապա այնուհետեւ
հաստատու-թիւն օրինաւոր տէրու-թեանց եւ իրաւանց .
եւ յայնմանէ ընդհանուր անկարգու-թիւն , շիոթու-թիւն
եւ կործանումն ընկերականու-թեան :

Հաւատարմութիւնն՝ որով համաձայնիմք վկայութեանց մարդկան , արգելուլ կարէ զայս աղէտս : Յայց սակայն վտանգաւոր եւս է փոյթ ընդ փոյթ հաւատս ընծայել առջարկելոցն մեզ : Յոյժ դիւրահաւատութիւն այնչափ վնասս գործէ , որչափ անհաւատութիւնն բացարձակ :

Մատչիմք մեք աստ յընդդիմահարութիւն այսոցիկ չափազանցութեանց , եւ կանոնս տալ՝ որով դիւրին լինցի որոշել զճշմարիտն 'ի ստոյ 'ի պատմութիւնս եղելութեանց զոր չէ մեր տեսեալ անձամբ անձին :

Եղելութիւնքն՝ զոր դատել կամիմք մարդկան վկայութեամբ , են բազմատեսակք :

'Եւտի' կամ ժամանակակիցք են , եւ կամ հինք : Ժամանակակից ասի այն , որ եղեալ իցէ 'ի Ժամանակին երբ կենդանի էին պատմիչք իրացն : Ընդհակոռակն սորա՝ հին ասի կամ անցեալ :

Չշատ կամ զտակաւ հրատարակութիւն կարեն ունիլ եղելութիւնքն առ 'ի ինեւ առաւել կամ նուազ երեւելի :

Երեւելի են յոյժ , ոյր վասն եւ զմեծ հրատարակութիւն ունին , յորժամ զնշանաւոր փոփոխութիւնս մեծանեն յընկերականութիւնս , 'ի կրօնս , 'ի տէրութիւնս . որպէս՝ ապստամբութիւն , նորոգութիւն կրօնի , փոփոխութիւն իշխանութեան :

Երկու ազգք են վկայից՝ որք զեղելութիւնն բերեն մեզ : Կամ տեսեալ են զգործեալն , զոր մեզ պատմեն , եւ սոքա են անդ վկայք ականատեպ . կամ բերեն մեզ զգործողութիւնս , զորս ասութեամբ այլոց վկայից եւ եթ ճանաչեն :

Կարեմք յամենայն դիպուածս ստուգութեամբ հաւատս ընծայել վկայութեանցն այնոցիկ , երբ ճշմարտել կարեմք : 'Եւտի' թէ վկայքս չկարեն պատրիլ , երկրորդ

չկամին պատրել զմեզ . երրորդ՝ չկարէին թէ կամք էր նոցա պատրել եւս :

Հանդամանքս այսորիկ գտանիլ կարեն միացեալք 'ի վկայսն , որք յառաջ բերեն մեզ զժամանակակից կամ գճին գործողութիւնս :

Քննեսցո՛ւք նախ՝ զթէութիւն ժամանակակից գործոյ = Անժադրեսցո՛ւք զանցս ինչ , որ տեղի կալաւ 'ի ներկայութեան բովանդակ մեծապոյն քաղաքի միոջ . զգիպուած մի՝ զիւրագոյն 'ի տեսանել ամենայն բնակչաց . որ եւ զապստամբութիւն իմն եմոյժ 'ի կառավարութիւնս աշխարհի :

Առցուք յօրինակ զկացութիւն ժողովոյն ատենակալաց Գաղղիոյ 'ի 1789 . ժողով՝ որ անուանեցաւ օրինադիր . վասն զի ետ այնմ աշխարհի օրէնս ինչ : Մի միայն էր արգիօք վկայն , որ խարիլ Հնարաւոր լինէր 'ի վերայ ժողովոյս՝ զոր ետես 'ի Վերսալլ , 'ի Վարիզ : Աւորք ոչ տեսին աչօք իսկ իւրեանց վասն տարաբնակութեան իւրեանց 'ի մայրաքաղաքէն , խարի՛ն արգիօք , երբ ականատես վկայքն յայտնէին նոցա զոր ինչ տեսին : Ոչ ոք համարձակի՛ն հաստատել զայս . քանզի տեւեաց ժողովս այս առաւել քան զամս երկու : Յընթացս երկուց ամացս այսոցիկ ոչ միայն Գաղղիա՝ այլ եւ բոլոր Աւրօպիա միտ եղեալ սաստկագոյն իմն տառապանօք լսէր զվախճան գործոցն այնոցիկ . եւ մարտն ընդդէմ թագաւորին Վոլիզի վեշտասաներօրդի՝ սիլիզըն առ զապրտամբութեան եւ տապալեաց զաթոռն . ետ ընդ երկար աւուրս զպատերազմ ներքին եւ արտաքին , եւ պատրաստեաց աշխարհի նոցա զազատութիւն :

Յորժամ ընթերցցին որդիք նոցա զգրեալն զերեւելի այսմ զիպուածոյ , կարեն ապաքէն հաւաստի լինել թէ վկայք՝ որ պատմեն զայն , չեն խաբեալք :

Նմանապէս հաւաստի լիցին , թէ ոչ կամեցան խա-

բել՝ զնուս 'ի փոխանցերն 'ի նոսս զձանօթութիւնս իւրեանց :

Քանզի առ 'ի խաբել՝ հարկ էր զի անհամար վկայք զսուտն զայն կարէին 'ի մէջ իւրեանց միաբանել , որ անկարելին է : Վասն զի ճանաչէին սոքա զմիմեանս . եւ բարուք եւ հասակաւ եւ ընկերականութեամբ այլ եւ այլ էին յիրերաց : Յետ այնորիկ՝ վասն էր է խաբել : Ոչ որ խաբէ , բայց միայն առ սէր շահու օգտի : Արդ՝ բազումք 'ի նոցանէ , որք մեզ իմացուցին , թէ Գաղղիա յամենայն ծագաց աշխարհի տէրութեան իւրոյ պատգամաւորս յղեաց 'ի մայրաքաղաքն օրինադրութիւնս առնել , շահս ունէր ընդհակառակն , 'ի պահել զայս գործողութիւն : Քանզի բազումք 'ի վկայից աստի յեկեղեցականացն էին եւ յազնուականաց . եւ մեք նոցին իսկ վկայութեամբ զիտեմք , թէ օրինագիր ժողովն եբարձ յեկեղեցականաց զանչափ հարստութիւնս , զբոց բնաւին հարկս չհատուցանէին տէրութեանն . եւ խլեաց յազնուականացն զամենայն տաղակալի արտօնութիւնս պարզեական երկրի , զոր 'ի դարս յիմարութեան էին յափշտակեալ :

Այլուստ եւս , եթէ կամեցեալ էր վկայիցս այսոցիկ խաբել զմեզ , կարէին արդեօք : Այս եւս անհնարին : Վասն զի ոչ հաւատային առանց քննութեան՝ այսպիսի երեւելի իրաց : Այլ 'ի վերայ ամենայնի՝ զի վախճան իւրին սաստիկ իմն վիրաւորեաց զօգուտն բազմագոյն մարդկան . եւ ըստ որում օրինագիր ժողովն տեւեաց զամս բազումս , մեծ իմն հրատարակութեամբ զիւրագոյն էր յայտնել զստութիւնն , եւ հոչակել զայն :

Ահա՛ ապաքէն եղելութիւն մի՛ յորոյ վերայ ժամանակակից վկայք սխալել ոչ կարացին , եւ սխալեցուցանել չկամեցան . եւ եթէ կամեցան եւս , խաբել չկարային :

Օայս առաք վասն օրինակի , բայց զոր ասացաքս ,

կարէ 'ի կիր արկանիլ եւ առ այլ բազումս , որք զնոյն քննութիւն տանին :

Իսկ յազգս այնոցիկ՝ որ զայսոսիկ քննութիւնս չունին , չէ պարտ հերքել զնոսա իբրեւ զսուտս , այլ գոնէ հայիլ 'ի նոսա որպէս յերկբայականս , կամ յընգունակս ուղղութեան :

Իւր իմն նշանակեսցուք , զի աստէն մեր բանքս են զէութենէ իսկ գործողութեանն , կամ զգլխաւոր պարագայից նորա :

Ըյժմ եթէ հարցանիցէ որ , թէ քանի վկայք պիտոյ են հաւատալի կացուցանել զգործ մի : Չէ կար ճշդութեամբ պատասխանել հարցմանս : Թիւ վկայից պարտի կախիլ 'ի բարոյականութենէ նոցա , 'ի զիտութենէ եւ 'ի շահուցն , զորս կարէ ունիլ որ 'ի ստորասերն կամ 'ի բացասերն զքնութիւնս նոյն իսկ գործեցելոյն եւ զբազմաց պէսպէս պարագայից :

Բաւականութիւն մեր է աստ ուղեցոյց : Պատուիքեմք զգուշանալ յեղելութենէն , որ հաստատի մի եւ եթ , կամ յոյժ սակաւաթիւ վկայիւք : Այսին քան զհաւատալն խոհեմութիւն է սպասել : Դամանակն խօսիլ տայ այլոց վկայից , որ հաստատեն կամ ստեն զառաջինսն , պարզեն զպարագայս , որ ճշմարտութիւնն կամ ստութիւնն յայանի : Այսն զի չիք երբէք եղելութիւն , յորմէ ոչ ունիցի որ օգուտս 'ի ստորասերն կամ 'ի բացասերն :

Չզուշասցուք մի գիւրութեամբ ունին գնել մարդկան , որք 'ի հեռուստ գան եւ զքանչելիս պատմեն հանապազ . եւ մի պատերազմական բանիցն այնոցիկ , որք զբողորն տեսեալ են :

Ստէպ իմն պատահեալ եմք ծերոց 'ի զինուորս , որք թէպէտ եւ բարւոք մարտուցեալ են անշուշտ , բայց 'ի ճակատամարտի միում 'ի միջալայրի զօրաժողովին իւ-

բեանց պատահեալ 'ի ընուլ եւ յարձակել զղէնս եւ կատարել զհրաման զօրաղլխին , ոչ այլ ինչ ճանաչեն , բայց միայն գրեթէ զեպհատկանս անձին իւրեանց : Սակայն պատմեն եղանակաւ իմն բանից՝ առաւել վերահասու զոլ մինչ ցփոքրագոյն իսկ մասունս ամենայն եղելու թեանց , որ անցին 'ի գործ ինչ տեւական զօր մի բովանդակ 'ի բազմատեղի անգր ճակամարտս . եւ ոչ ասեն բնաւ , թէ լուեալ են 'ի վկայից եւ պատմեն , այլ՝ զամենայն տեսեալ , զամենայն լուեալ : Գուցէ եւ ասիցեն , թէ ինքեանք ետուն սպարապետի իւրեանց զօրինակ մարտին :

Ե՛րբ եւ այլ իմն աղբիւր պատրանաց առաւել հասարակ , որք են օրագիրք :

'Ի ժամանակս ասպատամբութեան , շիթութեան , ամբոխի եւ աշմկոյ պատերազմական կարծեաց , բազումք շահս համարէին տալ զսուտ համբաւս : Պարզամիտ մարդիկ առնուին զնոսա իբրեւ զճշմարիտս , նոյն եւ եթ իրաւամբ՝ թէ ընթերցան զայնս 'ի սովորական օրագիրս իւրեանց : Սակայն յամենայն աուր տեսանեմք 'ի գերեւս հանել , զոր երէկ ասացեալ էր իբր անտարակոյս : Գեղ սորին է սպասել մինչեւ յերեւիլ եւ այրոց օրագրաց : Մեք երբ տեսանեմք զեղելութիւն մի հաշակեալ յօրագիրս , զպացուցանեմք՝ թէ հնար է լինել զործոյս . եւ ոչ այլ ինչ առաւել հաւատամք , մինչեւ հասաւ տեսիլ :

Մինչեւ յաստ խօսեցաք զժամանակակից եղելութեանցն , սրբ առաւել սան մեզ զերաշխարհութիւն ճշմարտութեան . զի եղեն 'ի ժամանակս երբ պատմիչն կենդանի էին տակաւին : Բայց տեսցո՛ւք այժմ , թէ ունիմք հնարս նոյնպէս հաւատեալ ծանօթանալոյ վազեմի եղելութեանց :

Հնարս այս յերիս բաժանի . յաւանդութիւն բանի , 'ի պատմութիւն եւ 'ի յիշատակարանս :

Վասի՛ յաւանգութիւն բանի . մարդիկ վկայ լինին զիպուածոց մեծաց՝ որում կարի իմն մասնակցեալ իւրեանց զաւակաց : Այնպէս ծանօթութիւն այնմ զիպուածոյ անցանէ յազգս ազգաց մինչեւ 'ի դարս յեսնագոյնս : Անդ ասի ապա աւանգութիւն բանի :

'Ի ժամանակի աստ՝ յորում մերս եմք , հասարակեալ իմն գորով գրութիւնն՝ իբրեւ զխօսս , եւ տպագրութիւնն իսկ զդիւրին եղանակս տալով անցուցանել առ այս զմեր ծանօթութիւնս , աւանգութիւն բանի սակաւ ունի զյարգ : Բայց յառաջն չէր այսպէս , այն ինչ արհեստ տպագրութեան չէր տակաւին երեւեալ , եւ սակաւ մարդիկ զիտէին ընթեռնուլ եւ գրել : Յայնժամ 'ի պատճառս պակասութեան այլոյ օրինակի փոխանցութեան առ որդիս՝ հայրն խնամս տանէր ընտանեացն՝ տեղեկացուցանել նոցա զօգտաբար ծանօթութիւն զիպուածոց՝ բանիւ , այսինքն կենդանի ձայնի : Այժմէ մեծ իցէ զիպուածս այս , եթէ զպատերազմէ միոյ իցէ յաղթելոյ կամ յաղթահարելոյ . եթէ զարշաւանաց երկրին տէրութեան , կամ զնորանշան եւ զաշխարհի սարսափեցուցիչ իմն երեւութէ , խօսին հանապազ զնրմանէ . եւ պատմութիւնս այս յաճախապէս գայ յընտանեկան խօսակցութիւնս :

Ստուգիւ այս եղանակ փոխանցութեան եղելութեանց զոյգն ինչ եւ սակաւ ճշգրութիւն ունի քան զմատեանս մեր : Թէպէտ եւ ոմանք պարագայք իրին շարժեն երբեմն , յաւելուն կամ պակասին , սակայն միշտ եղելութիւնն իսկ ինքն ճշմարտիւ մնայ ծանուցեալ . եւ անհրնարին է վրիպակի յեղելութիւնս իրին եւ 'ի զլսաւոր պարագայս նորա լինել :

Օրինակ առցուք զպատմութիւն Յովհաննայի Արկուցոյ՝ Օրբորդ Օրէկանի ստացելոյ . սր ազատեաց ըզ-

Գաղղիա յԱնգղիացւոց ընդ թագաւորութեամբ Աստուսի Լ :

Հովուուհի ոմն էր սա . որ թողեալ զՀօտ իւր՝ եկն ՚ի խորոց Լօռնայ ՚ի ճակատամարտն Գաղղիոյ . ազգեաց պարիսարտութիւն ՚ի զօրս . որոց զլուխ կայեալ ազատեաց նախ՝ զՕուէան , ապա բազում յաղթանակութիւնս ստացաւ ՚ի վերայ Անգղիացւոց . որ եւ հուսկ յետոյ ըմբռնեալ ՚ի նոցանէ՝ կենդանւոյն այրեցաւ :

Չէ՞ ապաքէն ստոյգ , թէ բազմութիւ զօրք տեսին զմարտնչիլ նորա ՚ի զլուխս իւրեանց . եւ թէ՛ չեն նոքա պատրեալք . ըստ որում եկաց նա զբազում ամս ընդ նոսա , յորոց եւ ՚ի տուն տոհմի պարտ էր նոցա անգամ մի մտանել . եւ ստէպ խօսիլ զնմանէ : Քանզի եղեալն առաւել նորաքանչ իմն էր յայնմ դարու : Անունս Օրիորդ չէր արդեօք այնքան ստէպ ՚ի բերանս նոցա , որչափ անուանքս Մարտիոն՝ Միւրադ , Մօնդէպէլո ՚ի բերանս ծերոց զօրակացն Գաղղիոյ , որք գտան ՚ի պատերազմին Իգալիոյ , Ագիպտոսի եւ Վալիրամի :

Արդիք նոցա՝ որոց յաճախ պատմեալ էր յաղթանակութիւն եւ աղէտք Յովհաննայի Արկղւոյն , ծանեան զամենայն պարագայս դիպուածոյն : Թողունք՝ յորոց սմանք կեան ընդ հաւս իւրեանց , եւ ամենեքեան ընդ հարս , ծանեան եւ նոքա վնոյն : Արիօքին այս սերունդք տեղեկացեալք ՚ի նախնեաց յակնատես վկայից , կարացին եւ պարտաւորեցան նոյնպէս տեղեկացուցանել զչորրորդ եւ զհինգերորդ ցեղս . եւ նոքա՝ զյետնորդս իւրեանց . սոյնպէս եւ առ յապա , առանց կորուսանելոյ յամենայն սերնդոց զանուն եւ զպատմութիւն Օրիորդին Օուէանի :

Յայանի լիցի այս որոց կամիցին քննել , թէ ո՞րպէս ցեղք յաջորդեն միմեանց : Աչ իսկոյն աներեւութանայ մինն յեղանել միւսոյն յերեւան . ընդհակառակն՝ հա-

սակք շարունակաբար խառնին : Հաւք սպրին ընդ թոռունս նա եւ ընդ թոռնեայս իւրեանց . սերունդք յաջորդեն եւ նորոզին առ սակաւ սակաւ . եւ ճշգրիտ է ասել , թէ մի եւ նոյն ընկերութիւն է , որ զնոյն իրի յիշատակն սպսէ : Այսր այսպէս լինելոյ՝ անհնար է թէ վրիպակք երբէք յայն սպրդեսցին : Քանզի եթէ սերունդ մի հնարեսցէ զկեղծ ինչ եղելութիւն , որպէս ոչ կեայ մեկուսի , այլ իսկոյն բողոքեն եւ նշանակեն զստութիւնն :

Օր օրինակ՝ մատաղաբոյս գոլով մեր 'ի ժամանակս պատերազմին Ֆլէօրիւսի , Արթօլի , Րիվօլիի , կարեմք արգեօք ուրանալ զստուգութիւն այնմ անցից , առանց զրդուելոյ զընդհանրական յայտարարութիւն հարց մերոց , որք պանծան վասն պատերազմելոյ իւրեանց անդ :

Կարեմք նոյնպէս հաւատացուցանել այլոց եւ զերկբայական պատերազմ ինչ , զորմէ ոչ ոք լուաւ երբէք խօսիլ : Անհնար իմն է այս . վասն զի բնական է մեզ չհաւատալ բնաւ առանց քննութեան . եւ զի՝ ստութիւն դիւրաւ 'ի յայտ գայ բազմութիւ կենդանի վկայիւք ապստամբութեանց :

Այսպէս՝ տիոց 'ի տիս տարածեցաւ յիշատակ Յովհաննայի Արկցւոյն : Յաներկբայ գործս յաղթութեան նորա 'ի վերայ Անգղիացւոց , եւ յողորմելի վախճան նորա բարեօք կարացին խառնել զհրաշարիս , տեսանել զսքանչելիս անդ , ուր բնական էր ամենայնն , թէպէտ եւ հիանալի :

Այլ սակայն՝ նոյն իսկ եղելութիւնն կայ մնայ հաստատուն եւ անընդդիմանալի . եւ ժողովուրդն՝ որ ընթեռնոյր յայնժամ առաւել սակաւ , քան այժմս , սպսէր զյիշատակութիւն նորին աւանդութեամբ բանի :

Այլուստ եւս զդացուցանեմք տակաւին , թէ աւանդութիւն բանի դուն ուրեք երբէք զրկեալ է 'ի պաշտ-

պանութենէ եւ 'ի հաստատութենէ : Արեւելի ինչ եղելութիւն թողու իրր 'ի բազումս զմնացորդ իմն բնական : Արձան , բուրգն , աւերակ՝ որոց 'ի գննին երանեն հետաքրքրութեամբ եւ յարդանօք՝ պահեն զաւանդութիւնս 'ի կորնչելոյ , եւ 'ի սակաւ սակաւ այլափոխելոյ : Հանարազ հարցանեն մարդիկ զվասն էրն արձանին կամ զաւերակին մնացելոյ . եւ այլք պատմել փութան , զոր դիտենն :

Ըստ աւանդութեան բանի եւ պատմութիւն իսկ բարւոք իմն հաւաստեալ տեղեկացուցանէ մեզ զՀինաւուրցն եղելութիւնս : Աւանդանութիւն՝ որ կայ յերկուցուն միջի , այս է . աւանդութիւն բանի՝ բերանոյ 'ի բերան անցուցանէ զճանթութութիւնս եղելութեանց . իսկ պատմութիւնն բերէ մեզ զնոյն գրոշմեալ 'ի մատեանս :

Վերին է իմանալ թէ եղելութիւն միանգամ աւանդեալ 'ի զիրս , եւ 'ի ձեռս եզեալ ամենեցուն՝ չկարէ ալ եւս խարգախիլ : Վասն զի պարտին ամենայն ստացօք զբեանցն համարանիլ առ 'ի գնենդութիւնս զայս մեղանչելոյ : Չկարէ այս լինել , եթէ՝ որ ստոյգն է , տարածեալ իցեն զբեանքն յամենայն սղգս մարդկան յառաւել ներհականս միմեանց՝ բնաւորութեամբ , սովորութեամբ եւ շահուք :

Այն օրինակ՝ պատերազմ՝ Ալուկենի՝ զոր Վաղղիացիք իշխանութեամբ Փիլիպպոսի ( ) գոստոսի շահեցան 'ի վերայ Վերմանացոց 'ի 1214 . զբեալ է յերկուցն իսկ ազանց պատմութիւնս : Այլ թէ Վերմանացիք առ 'ի բառնալ զնախատինս իւրեանց աւերածոյն՝ կամեսցին սօսել զպատահարս , ասելով՝ թէ ինքեանք յաղթանակեցին . յայտ է թէ Վաղղիացիք ազգային փառասիրութեամբ առաւել բացորոշ եւ բարձրաձայն յայտնէին զստութիւնն . որ ոչ կարէ բնաւ հաւատարիմ հոչակիլ , երբ ժամանակ եւս սպրդեալ 'ի ներքս իցէ :

Պոյնպէս եւ ամենայն երեւելի դիպուածք գրեալք մի-
անպահ 'ի պատմութիւնս , չստին այլ եւս : Հաւաստի
լինցուք զբարւոյք ծանօթութենէ նոցա , եթէ կարիցեմք
բացայայտել , յոր ժամանակ' եւ յումմէ՝ պատուէ՛ գը-
րեալ իցէ , եւ վստահանալ ապա թէ պատմիչն չէ սը-
խալեալ , եւ չմուծանէ զմեզ 'ի սխալանս :

Պատմութիւնն՝ որ միանգամայն ունի զորակութիւնս
զայսոսելի , անուանի վաւերական :

Օրինակ առցուք մեզ զգիպուածսն , որք եղնն յե-
րեքտասաներորդ դարուն . եւ զպատմութիւնն՝ զոր ե-
թող մեզ լիօանլիլ , մակազրաւ Պատմութիւն թագա-
ւորին Ղուիզի թ :

Բազումք գրեցին 'ի վերայ թագաւորութեան սորա .
զի հոչակաւորն է 'ի պատմութիւնս Վաղղիացւոց , 'ի
զինուորական արշաւանս , եւ յորէնս անդէն եղեալս .
որք ճանաչին անուամբս՝ Վարդապրութիւն Ղուիզի իննե-
րորդի : Արդ՝ ամենայն պատմիչք՝ սուղ կամ երկար ժա-
մանակաւ հեռացեալք 'ի թագաւորութենէ նորա բերեն
մեզ միաբան գրաւոր վկայութեամբ զգիպուածսն եւ զօ-
րէնս , քաղեալ 'ի պատմութենէն լիօանլիլ : Պատմիչքն
այնոքիկ բարւոյք յաղթահարեալ էին ապաքէն , թէ աշ-
խատասիրութիւնն՝ յորմէ խորհուրդս առնուն ինքեանք ,
գրեալ էր յայնմանէ զորոյ զանունն կրէ . եւ այն ա-
պացոյց ելն առ նոսա 'ի նոյն համաբանութեան ամե-
նայն աշխարհի : Այլ թէ՛ ոչ ուրեք դտաւ յայտարարու-
թիւն ընդդէմ հաւատարմութեան , եւ ոչ ինչ ցոյց վրի-
պանաց : Պատմաբանքս այսոքիկ իբրեւ զմեզ գիտէին ,
թէ 'ի հրատարակել ումեք զպատմութիւն մի անուամբ
այլոյ ուրուք , իսկոյն եւ նա՝ որոյ յափշտակեալ է ա-
նուն , հրատարակէ 'ի գիր զսուտն , եւ զաշխատանս
նորա ձգէ յանարդանս :

Այսպէս յաւուրս մեր երբ մոլեգին գրականութիւն

յիշատակաց տարածեցաւ իրրեւ զսխտ ինչ տարափոխից՝ յարեցան մարդիկ ՚ի համբաւ անուանց ոմանց : Հրատարակեցին զյիշատակ Սոսկէսրիւրեայ, Արիսոթի փոմպատուրայ՝ եւ այլոց . սակայն ոչ ոք խաբեցաւ ՚ի թարգմանաց անտի . եւ անարգանք զարդար հատուցումն արար խաբէութեանց :

Ինչ հակառակն՝ միաբան հաւատընծայութիւն ընդհանուր մարդկան յամենայն ժամանակի, փաստիւք հաստատեն, թէ նմին ինքեան Դօանվիլի է պատմութիւնն, զորոյ եւ զանուն կրէ : Եւ միաբանութիւն ամենայն պատմաբանիցն քաղոզաց անտի յայնմանէ, զանսխալութիւն ծանօթութեանց Դօանվիլի հաստատեն, զոր առ մեզ փոխանցէ : Վանդի ոչ ոք երթայ տեղեկութիւն առնուլ յայնմանէ, զորմէ կարծի էջ բարեոք լեալ վերահասու, Երդ սոողդ է, թէ Դօանվիլ կատարելապէս զիտէր զանցան, զորոց խօսի . զի ոմն ՚ի նախապատիւ իշխանաց պալատին Վուիզի թօ . էր նա : Ու զեկից էր ընդ թագաւորին յամենայն արշաւանս . ստէպ հաւատացան նմա գաղտնիքն . եւ ականատես վկայ եղեւ զրեթէ բազմաց յայնմանէ յարաբերելոց :

Եպա կարծել էջ կարեն, թէ պատրեալ իցէ յիրա առաւել եւս երեւելագոյնս :

Իսկ եւ չէ հնարաւոր, թէ կամեցեալ իցէ պատրել զմեզ : Սչ ոք սակ, բայց զի օղուտս ՚ի ստութենէ անտի ունիցի . եւ զինչ օղուտ Դօանվիլի առ ՚ի շասել զճշմարիտն : Եթէ ոք ընտրէ զստութիւն, ՚ի վերայ ամենայնի պարտի զիտել ստուգիւ, թէ չիցէ յայտնելոց . սակայն զհասարակ եւ զերեւելի եղելութեանն բան սուտ՝ երկար ժամանակ չկարէ մնալ ՚ի պահեստի : Դօանվիլ զզինուորական արշաւմանէն խօսի, որ տեւեաց զամս բազումս . եւ շատք եւս՝ որք ընթերցան զպատմութիւն նորա եւ զօրէնս՝ որ զօր ամենայն ՚ի կիրար

Պանիւր , մասնակցեալ էին նմա . չէր ապա հնար պատ-
րեալ կարծել զնա , յորժամ խօսէր զերաց՝ զորս իր-
բեւ զինքն գիտէին եւ այլք :

Այլուստ չէ՛ արդեօք ճշմարիտ , յորժամ պատմաբան
ոք բերէ զգործողութիւն ինչ հասարակ . զոր ոչ ինքն
միայն , այլ եւ ամենայն ժամանակակիցք իբրեւ զնա բե-
րեն զայն : Իբրեւ զգերասան ոմն է պատմիչն , որ 'ի
բարձանց վերնատան սու ամենայն դարս իւր բերի :
'Գոյի՛ եթէ զճշմարիտն ասէ . իսկ եթէ զսուտ՝ սու-
լեն 'ի վերայ նորա . ընթեռնուն զնորա պատմութիւնն ,
նչ 'ի ճանաչել զեղեալսն , զոր արդ իսկ բարուք քան
զնա դիտեն , այլ՝ 'ի դատել , թէ ո՞րպէս զանցն ներ-
կայացուցանէ . եւ թէ՛ պատմէ՛ ճշմարտութեամբ : Եթէ
հեղինակն յանդգնեցաւ զայլայլութիւնս ինչ առնել 'ի
նմա , ընդհանրական յայտարարութիւնք իսկոյն ընդգէմ
նորա ելանեն . ձայն նորա հեղձանի . եւ յապագայ
ազգս չհասանէ . գոնէ յայտարարութեանցն մնացորդք
կեան , որք զստութիւնն արգելուն :

Անհնար իմն է ուրեմն ստել ումեք 'ի պատմութիւնս ,
եթէ ամենայն դարք ընդ նմս ոչ միաբանեցին :

Ոչ պակասին օրինակք 'ի հաստատութիւն ասացելոցս .
րնարեցուք զմին յառաւել երեւելեաց 'ի մերումս ժա-
մանակի :

Յորժամ մեռաւ 'Աբգովէոն 'ի Սուրբն շեղինէ , տե-
րութիւն Անդղիացւոց համախոհ ընդ թագաւորին Դու-
իզի ժի՛ . հրատարակեաց , թէ 'ի քաղցկեղէ պատ-
ճառեցաւ մահ նորա , եւ շեղեւ 'ի նմա զանց եւ ոչ
գմիով ինչ 'ի մանրամասն պարագայից , որով պատրին
դիւրահաւանք . բայց ստութիւնն ոչ յաղթանակեաց
յերկար : Բարեկամք մեծի առնս անձնատուրք՝ որք առ
ընթեր էին յերկար եւ 'ի տրտմալից տագնապ մահունէ ,
հրատարակեցին զճշարտութիւնն : Յայնժամ գիտաց

աշխարհ ամենայն , թէ բանտապետն Անդղիացի Հիւտ-
թօն Դօլ՝ հաւատարմութեամբ կատարեաց զինքեանն
յանձնեալ պաշտօն . որ յառաւել բորբոքեալ դաւառս
երկրի 'ի վերայ ապառաժի միոյ՝ զոր ամենայն խոհեմու-
թիւնք եւ զցուշութիւնք մարդկային՝ բնակելի առնել
չկարացին , պինդ ունէր զՎարդէոն կրկնափակեալ 'ի
նեղ իմն սենեկի , զրկելով յօլոյ , յօյնականութենէ
բժշկին , 'ի մխիթարութենէ ընտանեացն , եւ այնպէս
սպան զայն , որ յերեք հազար փարօսխաւ հեռաւորու-
թենէ դողացուցանէր տակաւին զԱլբրուպիա : Յայնժամ
անկաւ Անդղիա ընդ մեծագոյն իմն յանցանօք . եւ ե-
ղիցի մեղապարտ յաշտ ապագայից՝ վասն կորուսանելոյ
իւր զՎարդէոն յերկար տանջանս . որպէս եւ վասն
կենդանւոյն հրարկութեան զՕրիորդն Օուէանի :

Ահա որպէս ժամանակակիցք ուղղեն զխաբէութիւն
նենդաւոր պատմաբանից : Արպէս եհաս 'ի վերայ այնր ,
զոր Անդղիացիք հրատարակեցին 'ի վերայ մահուան Վա-
բդէոնի , նոյն պատահար գայր նա եւ 'ի վերայ պատմու-
թեան Ժօանվիլի , եթէ յանցաւոր գտանէր եւ նա նոյնօ-
րինակ անհաւատարմութեամբ : Ասկայն պատմութիւն
նորա եհաս մինչ առ մեզ առանց իրիք ամբաստանութեան
վրիպակաց եւ ստոյ . կարեմք հաւատարմութեամբ հա-
ւատալ նմա , նոյնպէս եւ ամենայնի՝ որք ընծային մեզ
նոյն երաշխաւորութեամբ :

Յիշատակք նոյնպէս ապահով երաշխաւորք են ճշմար-
տութեան հին աւուրցն եղելութեանց :

Յառաւել յետին ժամանակս որպէս 'ի ժամանակս
մեր , հոգ տարան ազլք ամենայն սրբացուցանել զյիշա-
տակ հաղորդակից գտեալ եղելութեանցն՝ արձանօք ,
միտախիւք , նկարուք , բրդամբք , տաճարօք . և : Յի-
շատակարանքս այսոքիկ զեանդեալ առաջի աշաց ամե-
նայն ժողովրդոց՝ կատարելապէս ծանօթից ծագման նօ-

ցա , պարտին յաւերժացուցանել դարուց 'ի դարս զյիշատակ գործոյն , զոր ժամանակակիցք օգտաւէտ լինել համարին ապագայից :

Այսպէս 'ի բազում սահմանս Գաղղիոյ եւ առաւել եւս յ'Իրախ հազարաւոր յիշատակք դտանին Հոովմէական անցեալ մեծութեանց , պատերազմաց , յաղթութեանց եւ պաշտօնատարութեանց :

Ո՞վ չնկատէ յայտոսիկ յիշատակարանս իբրեւ յաներկբայ փորձս Ճշմարիտ եղելութեանցն , զոր մեզ նըկարեն :

Զորժամ 'ի Փարիզ նկատեմք 'ի յիշատակարան տեղւոյն Վանտոմի , կարեմք արդեօք մոռանալ զՃակատամարտն Ասաէրլիցի , յորում Վաբուէոն 'ի միջոցի երից ամոց բաւական թնգանօթս էառ յԱսարիացւոց եւ 'ի Ռուսաց , առնել նոքօք զայս սին սկայաձեւ : Անշուշտ հաւատամք մեք ամենեքիան , թէ ցորչափ կացցէ սինս այս , եղելութիւնն՝ որ տեղի կանգման սեանս , ծանուցեալ մնայ , եւ փոխիլ չկարէ :

Չոյն պարս է ասել եւ զայնչափ յիշատակարանաց , որով նախնիք մեր հոչակել կամեցան զպատերազմ , զյաղթութիւն եւ զմեծ ինչ աղէտս իւրեանց :

Են եւ այլ յիշատակարանք , որ զյիշատակս եղելութեանց արգելուն 'ի պատահարաց կորստեան : Առուցեալ դամբարան համբաւաւոր մարդկան , անուն նորա կամ անուն մարտ դնելոյ նորա 'ի փողոցս ինչ քաղաքի միոյ , տարեկան տօնախմբութիւնք եկեղեցեաց , զեղելութենէ միոյ , եւ առաւել քան զսոսա տակաւին՝ կանոն եւ կարգազրութիւն տէրութեան , յիշատակեն անսխալ զանցեալ ժամանակն :

Չոր օրինակ՝ եթէ որ յամօթ առնել կամի զկողմնապահս աստուածային իրաւանց , այսինքն զայնոսիկ՝ որք այնչափ թանձրամիտ են , մինչ զի հաւատան՝ թէ թա-

դաւարք տիրեն 'ի վերայ ժողովրդեան յաստուածուստ
իմն ընկալեալ կարողութեանն զօրութեամբ , եւ ոչ՝ զի
ժողովուրդք ընտրեցին զնա , առ 'ի լինել առաջին դա-
տաւոր ինքեանց : Վասնէ ապա յօրէնս եւ յայժմեան
կարգադրութիւնս Վաղղիացոց զհաւաստի հնարս եղ-
ծանելոյ զանտեղի կարծիս նոցա : Լաւականացի տե-
սանել զԺագումն սահմանադրութեանն , եւ ելանելով
անտի գարուց 'ի դարս՝ գտանել զնորա կապակցութիւն
ընդ առաջին օրինադրութիւնս Վաղղիացոց . զիւրին
իմն է լինել սորա :

Վիտեմբ ամենեքեան , թէ այժմեան սահմանադրու-
թիւն՝ բաց յոմանց սրբադրութեանց եղելոց առ 'ի բա-
ցերեւապէս յայտնել զիշխանութիւն ժողովրդեան , նոյն
է՝ զոր Վաղղիա խնդրեաց եւ խեաց 'ի Ղուիզէ ժ՛՛՛ .
'ի 1814 : Սահմանադրութիւնս այս եղեալ յոչ կամաց
ամենայն Պորպոնեանց , ալար վերընձիւղումն էր , որ-
չաի ի Ղուիզ ժ՛՛՛ , եւ իւրայինք առնել կարացին 'ի
սկզբանց , որ ծնաւ զօրինադրութիւնն 'ի 1791 : Օրի-
նադրութիւնն 'ի 1791 . եղեւ ճարտարութիւն ատենա-
կալաց զնոտորական դասուն զումարելոյ 'ի 1789 . Ե-
րեք դասք էին ատենակալքն , որք բաղկացուցանէին
յայնժամ զազգն Վաղղիացոց . եկեղեցականք՝ ազնու-
ականք եւ՝ ժողովուրդք . զոր առ 'ի անարգանս եռապե-
տութիւն անուանէին : Եւ սակայն ատենակալք այսր
եռիշխանութեան՝ իմայեալ թէ հրամանակատարք իւ-
րեանց առաւել քան զքսանեւիններորդն կամ զերեսնե-
րորդն Վաղղիայ բաղկացուցանեն , որոշեցին 'ի մտի տա-
նել առ մեծ իմն աւաբութիւն , որ անաւարտելի ներ-
կայացուցանէր զիւրաւունս յափշտակեալ յերկուց այլ
կարգաց : Ա՛սան այնորիկ հրատարակեցաւ ժողով աղ-
գային . պնդէին աղբուրութեամբ , հայրենասիրութեամբ
եւ ձրիւք իւրեանց եւ զայլ երկու կարգս միարանել ընդ

նոսա , եւ աշխատիլ համախոհութեամբ յօրինուողութիւնն՝ որ եղեւ ՚ի 1791 . զի յայնմ ամի կատարեցաւ :

Այլ թէ վասն էր գումարեցաւ կարգն զինուորական ՚ի 1789 . Ոչ է՞ք սղիտանայ , թէ Գաղղիա յայնժամ առաւել յողորմելի իմն կայութեան գտանէր : Գանձն հասարակաց սպառեալ էր ՚ի չափազանց եւ ՚ի մոլեկան ծախուց թագաւորաց եւ անարգ տիկնաց նոցա : Կլկեղեցականք եւ ազնուականք՝ որք առաւել քան զերիս ՚ի չորրորդացն երկրին տիրապետէին , ոչ հատուցանէին բնաւին զհարկս . եւ ժողովուրդն ճմլեալ ընդ հարկաւ , եւ վատնեալ զամենայն՝ չունէին զայլ ինչ տալ : Յիշեցին յայնժամ , թէ յամենայն մեծազոյն վտանգս թագաւորութեան զգասս զօրապետաց գումարէին , ազդ առնել նոցա զհնարս ազատութեան իրին հասարակութեան : Արաբան աղաղակ Գաղղիոյ եբեր զժամանակն . եւ Լուիզ ԺԴ . բռնադատեցաւ յոչ կամաց պալատականաց իւրոց գումարել զնոսա . որպէս արդէն նախնիք իւր արարին , Լուիզ ԺԳ . Հենրիկոս Գ . Հենրիկոս Բ . Կարոլոս Բ . Կարոլոս Ե . Յովհաննէս . Փիլիպպոս Չ . Փիլիպպոս Ե . Վիլիպպոս Գ . Յայտէ՝ թէ ամենայն ծանր գործք յատենակալաց ազգին որոշէին առ դասս զօրապետաց : Այսպէս կանոնադրեցին զմասն հարկաց , զեղանակ ժողովման նորին եւ բաշխման , զոյժ զօրախմբին . անուանէին փոխանորդս թագաւորութեան մանուկ արքայից , նա եւ չափահասից իսկ , որպէս եղեւ Վիլիպպոսի վեցերորդի :

Այո՛ յընթացս բազում դարուց ոչ ժողովեցան դասք զօրապետաց , սակայն դիւրին է տեսանել , թէ յայնուսիկ ժամանակս իշխանութիւն թագաւորաց չէր անկախ , եւ ոչ նկատեալ իբրեւ յաստուածուստ եկեալ : Վասն զի թագաւորք նախ քան զՎիլիպպոս Գ . ոչ տանէին

զթագ , բայց միայն յորժամ գիրաւունս նորա ճանաչէին եւ ընդունէին զխաւորք զանազան դաւառաց . յորոց միշտ թագաւորք 'ի մեռանելն խնդրէին զհաւանութիւն 'ի ժողովութիւն որդւոց իւրեանց : Հանդէս օծութեան թագաւորաց քաղաքական օրհնութիւն իմն էր յայնժամ . եւ նշանակէր միայն , թէ եկեղեցականք՝ որ իբրեւ մասն տէրութեան նկատէին անդէն , զկարողութիւն արքային ճանաչել հաւանէին : 'Իր՝ զօր կարէին մերժել . զի 'ի նոցանէ խնդրէին : Առաւել եւս , իրաւունքն զրկելոյ յաթոռոյ զանարժան թագաւորս՝ ցուցեալ է փաստիւք , որ եհաս 'ի վերայ Կարողոսի Գիրացելոյ , Կարողոսի Պարզի , Լուիզի Գ , Լուիզի Ե . զորոյ Հիւկ Քարէզօ էառ գտեղին :

Ինդ Շարլմանեաւ եւ ընդ առաջին նախընթացիւք նորա երեւեցան տակաւին դասք զօրապետաց . եւ յայնմ ժամանակի հետեւեր այս 'ի սովորութեանն , զոր առաջին նախահարք նոցա՝ որք յաղթեցին նախնի Գաղղիացւոց , ունէին , ժողովել 'ի սահմանել զօրէնս , եւ ընտրել զզօրապետս եւ զարքայս :

Օայստղիկ եղելութեանց կայ համաձայն միաբանութիւն ամենայն հաւատարիմ պատմարանից : Այժմեան մեր օգինադրութիւն՝ այսպէս բնական հետեւութիւն է իրաւանցն , զոր միշտ 'ի մէջ արկանէր ազգն Գաղղիացւոց զորժակալօքն իւր՝ 'ի ծանրագոյն իրողութիւնս տէրութեան : Այւ սհա առաջի այսր հաւաստի յիշատակութեան , անկանի կարծիքն տխմարաբար տալոյ արքայից զկարողութիւն աստուածական :

Տեսաք ցարդ , թէ որպէս աւանդութիւն բանի , պատմութիւն եւ կոթողք քննեալք որոշակի՝ ծանուցանեն մեզ հաւաստեաւ զհին եղելութիւնս :

Գուցէ դիտեսցի երբեմն զմին կոչեալ ակամայ իբր 'ի փորձ միւսոյն : Այլ այս յայնմանէ է , զի անհնարին

և իրապէս զիրիս զայսոսիկ , որք յամենայն գարս աշխարհի գտանին միացեալք , եւ միմեամբք զօրացուցեալք : Քանզի չէ յիշատակարան՝ զորմէ գիտողք չանցուցանիցեն զծանօթութիւնս առ որիս իւրեանց . եւ զորմէ պատմիչք ոչ խօսեսցին 'ի գրելն իւրեանց զպատմութիւն տեղւոյն , ուր յիշատակարանն գտանի :

Եզրակացուցանել պարտ է , թէ մին յերկց այսց փորձոց բաւական է տալ մեզ զհաստատութիւն անցից . եւ յառաւել զօրեղ իրաւունս պարտիմք չերկնչիլ յորժամ երեքին եւս միաբանին 'ի վկայութիւն մի եւ նոյն եղելութեան :

Ինչ առաջ գայ մեզ աստ խնդիր մի , զոր ընդ լուծեամբ անցուցանել չկարեմք :

'Ի մէջ հինաւորց եղելութեանց՝ պատմութիւնն խօսի զայնմանէ , որ կոչի հրաչք . զորմէ 'ի շիտեղն աստ , լիզի խոստովանիլ , թէ 'ի բաց ընկենումք զայն , կամ ընդունիմք առանց քննութեան . եւ բանականութիւնն իսկ կամի , զի քննեսցուք յառաջ քան զհաւատալն կամ զմերժելն : Խօսեսցուք ապա զհրաչից , բայց յոյժ ըզգուշութեամբ . առ 'ի չվիրաւորել զմի ինչ 'ի հաւատալեաց . վասն զի յարդեմք զամենայն զնոսա :

Հրաչքն է եղելութիւն ինչ հակառակ հաստատուն օրինաց բնութեան : Օրո օրինակ՝ 'ի 21 մարտի , եւ 'ի 22 սեպտեմբերի արեգակն առ մեզ երկոտասան ժամս տեսանելի է . եւ երկոտասան ժամս՝ անտես : Եթէ յայսոսիկ աւուրս զժամս տասնեւութ երեւեսցի արեգակն , հրաչք ինչ եղիցի այս : Կիտեմք , եթէ քար մի չկարէ ինքնին կալ յօդս , ապա եթէ կացցէ նա 'ի վերայ գլխոց մերոց առանց նեցկի , եղիցի եւ այս հրաչք մի : Կոյր ոմն միով բանիւ բժշկեալ , եւ մեռեալ ոմն կենդանացեալ՝ են հրաչք :

Ըրանց մանրաքննութեան զհնարաւորութեանէ կամ

զանհնարաւորութենէ հրաշից՝ եկեցցի՛ք յիրն եւ աստու-
ցո՛ւք , թէ հրաշքն է եղելութիւն իմն տեսանելի որպէս
զհասարակ եղելութիւնս . արեղականն յնպէս յաջող
երեւիլ ՚ի 21 մարտի ութեւտասն ժամ , որպէս եւ
երկոտասան ժամ . քարին այնպէս դիւրին կալ բարձր
քան զզլուխ , որպէս կայր ընդ ոսամբ : ՚Ի դատել
զհրաշք անուանեալ եղելութիւնսն , պարտ է ապաքէն
՚ի կիր արկանել զկանոնսն , զորս տուաք ՚ի դատել ըզ-
հասարակ եղելութիւնս . Յորժամ զգոյութիւն հրաշից
ինչ մեզ մատուցանեն , պարտ է հարցանել . զինչ ա-
ւանդութիւն , զինչ պատմութիւն , եւ զինչ յիշատա-
կարան ստուգին զայն . սրբան է թիւ վկայից , շահա-
ւէտութիւնն եւ բարոյականութիւնն որոց տեսին . եթէ
վկայութիւնք նոցա միարա՛ն իցեն . եթէ բարեոք զեղե-
լութիւնն տեսանել , քննիլ , քաջ խորհիլ կարային ,
եթէ նոքա որք շահս ունին յուրանալոյ զնա , միարա՛ն
իցեն սակայն զգոյութենէ իրին : ՚Ի վերջոյ՝ ըստ որում
հրաշքն միայն յԱստուծոյ լինի , առիթ այնմ հրաշից
չիցէ հակառակ զազափարին , զոր ամենայն մարդիկ կազ-
մեն զԱստուածութենէ :

Քննութիւն սորա բացցէ աներկբայ զստութիւնն այլ
եւս ամենայն եղելութեանց , զոր միայն վկայութեամբ
մարդկան կարեմք ճանաչել :

ՅՕԴՈՒԸՆ՝ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Համեմտութիւն .

Բազում անդամ զներկայ եղեալ զիրան դատեմք վե-
րարերութեամբ այլոց յառաջագոյն ծանուցելոց :

Յայսմ կայանայ համեմատութիւնն , որ նշանակէ
նամանակցութիւն կամ փորձառութիւն :

Ըստպէս դատեմք , թէ ծանր է քար իմն . վասն զի արդէն զծանրութիւն այսոց քարանց տեսաք : Եւ որպէս յաճախ տեսանեմք առաւելուլ ծանրութեանն ըստ չափու մեծութեան նոյն առարկային , դատեմք թէ մեծ իմն քար առաւել ծանր է քան զփոքրն :

Կոյն համեմատութեամբ դատեմք եւս , թէ կան եւ այլ մարդիկ՝ մեզ ինքեանց նմանք : Քանզի տեսեալ՝ թէ մարմին նոցա կազմեալ է իրրեւ զմերն . զդայուն են նման մեզ , յայտնեն զմիտս իւրեանց , որպէս եւ մեք զմերն . հաւատամք թէ է եւ ՚ի նոսա նոյն ներգործական ըսկիզմն , մտածող , իմաստուն . զոր ՚ի մեզ ինքեանս ճանաչեմք :

՚ի փորձ ճշմարտութեան դատման , զոր համեմատութեամբ առնեմք , բաւ է ասել , թէ չիք գրիթէ գործողութիւն ինչ մերոց կենաց , ում համեմատութիւնն չիցէ առիթ :

Համեմատութիւն եւ փորձառութիւնն է ընդ որ մեք խորհրդակցիմք . յորժամ սերմանեմք յերկրի զհատ ցորենոյն , առ ՚ի հնձել անտի զհարիւրապատիկն . յորժամ ննջեմք ՚ի գիշերի ապահովութեամբ արթնանալոյ ՚ի վաղիւն . յորժամ զքաղց մեր հացիւ յապեցուցանեմք եւ ոչ թունով : Եւստ որում տունն տուաւ մեզ յառաջագոյն ապաստանարան ՚ի վնասարեք օդոյ , կանգնեմք եւ մեք տակաւին զտունս . ըստ որում տեսաւ քոզաւոր փորեալ փայտի կալ ՚ի վերայ ջրոյ , շինեցան նաւք . ըստ որում տեսաւ համեմատութիւն ընթացից արեւուն ՚ի միում աւուր տարւոյն , եւ ՚ի միւսումն , հնարեցան արեւացոյցք եւ ժամացոյցք :

Հաստատունս գործեմք ապա համեմատութեամբ . իբր զի ամենայն ծանօթութիւնք դան մեզ նովաւ , յայնմանէ կարեմք մակաբերել , թէ չխարբիմք անտի . ապա թէ ոչ՝ յամենայն ՚ի կեանս մեր խաղալիկ շինէաք անյաղ-

Թե ի հակամիտութեան մերում . որում հաւատս ըն-
ծայեմք 'ի դատմանն , զոր ազդ առնէ մեզ :

Համեմատութիւնն այնպէս է մտաց մերոց , որպէս
հեռացոյց դիտակն աչաց . հրաշայէս ընդարձակէ զչբւ-
ջանակ ծանօթութեան մերոյ . սակայն ունի 'նա զկանոնս
եւ զպայմանս , զոր ոչ կարեմք բռնաբարել առանց 'ի
վրիպակս անկանելոյ :

Համեմատութիւնն 'ի վերայ երկուց այսոցիկ սկզբանց
է հիմնեալ . 'Ախ' նոյն եք իրաց պատահեալք 'ի նոյն
պարագայս' ենթադրեն զնոյն պատճառս :

Նրկորդ' նոյն պատճառք ներգործեալք 'ի նոյն պա-
րագայս' արուարեն զնոյն ելս իրաց :

Ղյսպէս գործ լողացման նաւու միոյ ունի պատճառ
զբարձրութիւն հաստատութեան ջրոյ . զոր կախալ ու-
նի : Այսմանէ դիւրաւ մակարերի , թէ եւ այլ նաւ
լողացէ նմանապէս . բայց զի դատումն ուլիղ եղիցի ,
պարտ է , զի գործն յառաջ գայցէ նոյն պարագայիք .
Վասն զի յայտ է եթէ փոխեսցին երկոքին այսոցիկ
պարագայք , կշիս նաւուն եւ քանակութիւն ջրոյն ,
յայնժամ գործն կարէ զանազանիլ :

Վաճառական ոմն հարստացաւ յայս ինչ ամս 'ի տուր-
եւառէ միոյ . եւ այլ ոմն հրապուրեալ յօրինակէս՝ ձեռն
արկանէ 'ի նոյն առեւտուր , եւ կարծէ զիմել փութա-
նակի 'ի բաղդաւորութիւն՝ առնելով զոր ետես առնել :
Նարուք լինի խորհուրդ երկրորդին , եթէ եւ պարագայք
նոյն լինիցին : Վակայն եթէ 'ի սկզբնաւորեն՝ վաճա-
ռականութիւն նորա անկցի յարպատութիւն , ապրանք
նորա անընդունակ եղիցին , վնասի . վասն զի պատ-
ճառք բաղդաւորութեան օրինակին իւրոյ փոխեցան :

Համեմատութիւնն ոչ բարուք 'ի կիր արկեալ՝ կարէ
ապարէն արկանել զմեզ 'ի վրիպակս , այնքան առաւել
ստէպ եւ առաւել վտանգաւոր , որչափ օրէնք իւր են
առաւել հաստատուն :

Ինքզակառակն՝ եթէ գործածիցեմք զնա ընտրուող
թեամբ , ոչ երբէք խաբիմք անախ :

ՅՕՒՈՒՆԾ՝ ՎԵՑՆԲՈՐԻ

ՅԵՂՂԵԻՆ՝

Յիշողութիւնն է կարողութիւն յիշելոյ զգաղափարս
զորս ունիմք յառարկայից յառաջագոյն տեսելոց :

Գաղափարք՝ զոր արդէն ունիմք , յանդիման լինին
մտաց մերոց , երբեմն ինքնին . երբեմն եւս ոչ գտանեմք
զնոսա յետ երկար ճգանց աշխատութեան եղելոյ 'ի յի-
շումն այնոցիկ . իւրաքանչիւր ոք 'ի մէնջ զփորձ առնու
սմին յամենայն աւուր :

Բազումք 'ի գաղափարաց մերոց կարեն խուսափիլ 'ի
յիշողութենէ . Այնոցիկ կորուսեալ են առ մեզ : Սա-
կայն այնոցիկ՝ զոր յիշողութիւնն մեզ մատուցանէ ,
այնքան ստոյգ տան զծանօթութիւնս , որքան՝ զոր ու-
նէաք յառախն անգամն :

Այսպէս ունիմք զծանօթութիւն առարկայի միոյ ,
ծառոյ միոյ , կենդանւոյ ուրուք՝ յորժամ իրապէս տե-
սանեմք զնոսա . բայց ունիմք զծանօթութիւն հաւա-
սար , այնքան պարզ . այնքան որոշ , յայնմանէ՝ զոր
երէկն տեսաք . եթէ վամենայն որակութիւնս նորա կա-
րեմք յիշատակել :

Արդ՝ թէ յիշողութիւնս կարէ պահպանել կամ մա-
տուցանել մեզ զյիշատակութիւն որոց տեսաքն եւ ծա-
նեաք , ոչ ոք երկրայիլ կարէ . զի աշխարհ ամենայն
փորձառու է այնմիկ յամենայն ժամ : Օրինչ լինէր ա-
պաքէն գիտնականութիւն մեր , եթէ յիշողութիւնն չպա-
հէր ինչ 'ի փորձառեալ զգացութեանց , որք անցին .

ե. 'ի տեսեալ առարկայից , որք ոչ են այլ եւս ընդ տեսութեամբ աչաց :

Վերահասցէ յայնմանէ չունիլ մեզ բնաւին եւս զգազափարս . քանզի ունիլ զգազափար ինչ , է որոշել զիրն յայլ իրէ . եւ վասն այնորիկ հարկ է խորհել զնոսա որոշակի : Սակայն 'ի խորհել զերկրորդէն՝ առաջինն արդէն 'ի կորուստ եղիցի առ մեզ , եթէ չլարիցէ յիշեցուցանել զնա յիշողութիւնն :

Չգալի է այս . եւ լաւ եւս յառարկայս տեսեալ 'ի յոյժ հեռաւոր ժամանակս :

Ինդէր մանուկ ոմն զհայր իւր վերստին ճանաչէ , վասն զի յիշողութիւն իւր պահէ զպատկեր նորա . կամ ընծայէ նմա զգազափարն , յորժամ հայր իւր երեւի նմա վերստին : Զիշողութիւն յաւերժական ուղեցոյց է մեզ , նա եւ յորժամ շտեասնեմք զիրն : Վատիմք զմի ինչ բարւոք լինել կամ վատ . վասն զի յիշեմք , թէ 'ի ժամանակի միում բարւոք զտաք զնա կամ վատ : Ըտեմք , սիրեմք , պատուեմք զոք . վասն զի յիշեմք , թէ հաճոյացաւ նա մեզ , կամ թէ անհաճոյ եղեւ :

Ըյլ այս հաւատարմութիւն՝ զոր ընծայեմք յիշողութեան , չէ զարդեան գաղափարաց միայն , այլ նոյնպէս եւ զառաւել հեռաւորաց , երբ վերստին նկարէ զնոսա : Հեոի փոլով մեր 'ի տեղուջէն , որ վկայ եղեւ տղայութեան մերում , սիրեմք երթալ անդր մտօք , շրջադայիլ , մանրամասն դիտմամբ նկատել զտեղին . յիշատակել զձառն , բնդ որով նստիլ երթայաք . զգրքոյն՝ որոյ ընթերցումն զուարճացուցանէր զմեզ , զբարեկամն՝ որ կյարդ լինէր մեզ 'ի խաղս եւ յաշխատութիւնս . զանուն նորա զդէմն նորա , զհնչմունս ձայնի նորա , տեսանեմք զամենայն զնոսա եւ լսեմք այնքան յստակ , իբրեւ թէ յերեսուն եւ 'ի յիսուն ամաց անտի յափշտակեալ իցեմք առ ժամայն վերստին 'ի նոյն տղայութիւնն :

Փորձեսցեն համողել զմեզ , թէ սխալիւք , եւ ապ-
ցեն կազմի մեզ իբր զանհիմն եղջերուաբաղս՝ զգազա-
փարսն՝ որք փոխեն զմեզ յայն ժամանակ . արդարեւ
չհամոզեսցէ զմեզ եւ ոչ մի ինչ , թէ չեմք տեսեալ կամ
արարեալ զոր յիշատակեմքս : Արդ նոյն են ամենայն
մարդիկ : Առաւել մեծն զուարճութեանց եւ առաւել
ազդուն գույէ ձերութեանն է շուրջ ածել զմիտան ՚ի
վերայ առաջին ամաց իւր կենաց :

Յիրաւի ասեն ստէպ “ յիշողութիւն իմ պատրէ զիս .
յիշողութիւն իմ անօգուտ է” բայց չէ բարեօք այս ե-
ղանակ խօսից : Յիշողութիւն ոչ պատրէ երբէք . միայն
կարէ զանց առնել , եւ զանց առնէ երբեմն զոր ՚ի
սկսանիւն ասացաք : Այլ յորժամ յիշողութիւնն ըն-
ծայէ մեզ զգաղափար մի , ոչ խարէ զմեզ . ընդհակա-
ռակն՝ անսխալ է յայնժամ :

ՎՆՈՒՆՆԱՅԵՏՈՒԹԻՒՆ

Մի դատումն բովանդակէ յինքեան զայլ բազում դատումնս : Չոր օրինակ՝ յայսմ . “ամենայն մարմինք ծանր են” , պարունակեալ կան ամբաւ այլ դատմունք : Վանզի յորժամ ասի , ամենայն մարմինք ծանր են , ասել է , թէ ծանր է երկաթ , ծանր է քար , ծանր փայտ : ասին կարգաւ եւ այլ ամենայն առարկայք , որք սարածութեամբ իւրեանց , կարծրութեամբ եւ զղալի ձեւովքն արժանաւորին անուան մարմնոյ :

Հայս առաջին դատման՝ ամենայն մարմինք ծանր են , գտանի եւ այս իսկ . եթէ ամբարձից զքար մի յօղ եւ զադարեցայց յունելոյ զնա , անկցի : Վանզի բառիւս ծանր՝ իմանամք զյասկութիւնն՝ զոր ունին ամբարձեալ մարմինք , յանկանել վերստին յերեսս երկրի երբ ոչ կալեալ ունիցի որ զնա :

Ըրդ՝ տեսանել զմի այլ դատումն ՚ի մէջ միոյ առաջին դատման , ասի վճռահատել :

Կարէ եւս ասիլ , թէ վճռահատութիւնն է ներգործութիւն իմն մտաց , որ յայտնէ զվերաբերութիւն ՚ի մէջ երկուց գաղափարաց . եւ ՚ի մէջ երկուց դատմանց՝ միջարկմամբ երրորդի ուրուք :

Բացատրի այս օրինակօք : Տեսանեմ զերկու ծառս՝ ընդարձակ տարակալութեամբ զատուչեալս ՚ի միմեանց , եւ ՚ի պատճառս հեռաւորութեան եւ տկարութեան աչացս՝ ոչ կարեմ՝ զիտել , թէ հաւասարաչափ բարձր են

ծառքն այնորիկ , թէ ոչ , Առ 'ի զիս ապահով կացուցանել , չափեմ զնոսա կանգնով :

Առ 'ի հաւաստի լինել , թէ երկոքին իսկ կերպասք՝ զորոց զմին տեսաք առ վաճառականի միոջ , եւ զմիւսն առ այլ վաճառականի , ունին արդեօք ճշդիւ զնոյն գոյն , աչք մեր ոչ բաւականանայ հանապազ . քանզի 'ի միոյ վաճառականէ առ միւսն երթալով՝ յիշատակութիւնն եղծանի . եւ խառնուրդ գունոյն՝ որ զանազանէ հեշտեաւ , կարէ պատրել զմեզ : Ասկայն եթէ առնլլով անտի զկոտորակ մի վասն օրինակի , հաւաստեմք նախ՝ թէ գոյն առաջնոյն մի եւ նոյն է ընդ օրինակին առելոյ . եւ եթէ զնոյն փորձ փորձեսցուք ապա եւ 'ի վերայ երկոքոյ կերպասին , հաւաստի լիցի յայնժամ , թէ երկոքեան իսկ ճշդիւ զմի եւ զնոյն գոյն ունին :

Արդ՝ չափել զծառն կանգնով , ապա եւ զայլ ծառնովին կանգնով 'ի հաւաստար կրկնութենէ կանգնոյն մինչեւ 'ի գաղաթ երկոցուն ծառոց , եզրակացուցանել թէ ծառքն երկոքին հաւաստարաչափ բարձր են , այս է ահա վճռահատութիւն :

Վճռի նա եւ , յորժամ բաղդատելով զնոյն կոտորակ օրինակին առ երկոսին կերպասս , եզրակացուցանի թէ զնոյն գոյն ունին երկոքին . քանզի նախ գոյն միոյն , եւ ապա գոյն միւսոյն մի եւ նոյն գտան ընդ գունոյ կոտորակին :

Յառաջին դատման՝ վերաբերութիւն որ կայ 'ի մէջ երկուց բարձրութեանց , գտանի միջարկմամբ երրորդին , այսինքն է՝ կանգնոյ :

Յերկրորդումն՝ վերաբերութիւն երկուց գունոց գտանի միջարկմամբ երրորդին , այս է կոտորակ օրինակին :

Յար եւ նման լիցի վէճն 'ի բանալ զվերաբերութիւնն եղեալ 'ի մէջ երկուց դատմանց , որոց առարկայն լիցէ մարմնաւոր :

Օրինակ առցուք զայս . Պարտ է պատուել զամենայն առաքինութիւնս . պարտ է պատուել զհայրենասիրութիւնն :

Առաջին դատումն նշանակէ , թէ պատուել պարտ է զայն ամենայն , որ առաքինութիւն է : Արդ՝ զոր յերկրորդումն սահմանէ մեզ պատուել , իցէ՞ առաքինութիւն իմն : Այո՛ եւ իրաւ . հայրենասիրութիւն առաքինութիւն իմն է . զոյ ուրեմն վերաբերութիւն 'ի մէջ առաջնոյ եւ երկրորդի դատման : Ա՛ երաբերութիւնս այս զըտանի միջարկմամբ երրորդ իմն զաղափարի , այս է առաքինութիւն , զոր կարգաւ բազդատեմք ընդ երկուց դատմանց . որպէս եւ յառաջին օրինակսն բազդատեցաք զկանգունսն ընդ բարձրութեանց երկուց ծառոց , եւ զզոյն մի ընդ այլ երկուց գունոց :

Ա՛ջ փաստաբանեմք , այսինքն ո՛չ կարեմք տեսանել զվերաբերութիւնն եղեալ 'ի մէջ երկուց զաղափարաց , առանց միջարկման երրորդի միոյ : Ա՛ տկարութենէ մըտաց մերոց զայ այս : Ա՛մբաւ իմաստութիւնն ոչ ինչ պէտս ունի այսոցիկ օգնականութեանց առ իմանալ զամենայն իմանալիս :

Ըստ որում առ 'ի միտ առնուլ զվերաբերութիւնն եղեալ 'ի մէջ երկուց դատմանց՝ հարկ է մեզ 'ի կիրարկանել զերրորդ մի . հետեւի յայսմանէ ապաքէն փաստաբանութեան մերոյ յօրինիլ միշտ յերկից դատմանց . բայց ըստ որում դասժունքս այսոցիկ չեն հանապաղ 'ի մի իրաւախօսութեան զետեղեալ նոյն եղանակաւ , զբազում տեսակս փաստաբանութեանց բաժանեցին . զորոց խօսեսցուք արդ :

Կախ՝ Հաւաքաբանութիւն : Փաստաբանութիւն իմն է այս՝ յօրինեալ յերկից դատմանց այնպիսի իմն կարգաւ , զի երկու առաջինք առաջարկութիւն անուանեաք , հե-

տեւեցուցանեն զերրորդն , որ ասի եզրակացութիւն :
Օր օրինակ .

Ամնայն մարդիկ ծնանին հաւասար , տկար ,
մահկանացու .

Արդ՝ Պետրոս , Յովհաննէս մարդիկ են .

Ապա Պետրոս Յովհաննէս են հաւասար , տկար ,
մահկանացու :

Առաջնոյ դատման տան եւս զանունս՝ մեծագոյն .
վասն զի յոյժ ընդարձակ է . յորում ամնայն մարդիկ
իմացեալ լինին . զերկրորդն՝ որ ՚ի կիր արկանի առ ու
մանս , առ Պետրոս , առ Յովհաննէս , փոքրագոյն կոչ
չեն . երրորդն ունի եւս զանունս հետեւութիւն զի զհետ
գայ առաջնոցն երկուց :

Երկրորդ՝ Հնարք , զոր ոմանք եղառած կոչեն : Այս
փաստաբանութիւն է հաւաքաբանութիւն , զորոյ զմին
յառաջին երկուց դատմանց յապաւեն : Օր օրինակ .

Ամնայն մարդիկ ծնանին հաւասար , տկար ,
մահկանացու .

Ապա Պետրոս Յովհաննէս ծնեալ են հաւասար ,
տկար , մահկանացու :

Կամ այսպէս .

Պետրոս Յովհաննէս են մարդիկ .

Ապա Պետրոս Յովհաննէս ծնեալ են հաւասար ,
տկար , մահկանացու :

Բառնի մինն յերկուց առաջին դատմանց , զի դիւ
րին է ընուլ զթերին :

Երրորդ՝ Փաստորդ , որ տրամախոհութիւն եւս ասի :

Հաւաքաբանութիւն իմն է յերկոսին առաջին դատմունս
կցեալ ունելով զպայցոյցս նոցա : Այսպէս ,

Բարեոք կառավարութիւնն է , որ զառաւել բարիս
առնէ : Քանզի ո՛ր եւ իցէ կառավարութիւն վասն Հա-
սարակաց բարւոյն եղեալ է :

Արդ՝ կառավարութիւն մի որ զառանձնաշնորհութիւնս
մատուցանէ եւ պահպանէ , դոյզն բարիս առնէ . վասն
զի առանձնաշնորհութիւնն է բարութիւն իմն առ յոյժ
սակաւութիւ մարդիկ արարեալ 'ի տոյժ անհամար ան-
ձանց՝ որք ճնշին անտի :

Ապա կառավարութիւնն՝ որ զառանձնաշնորհութիւնս
մատուցանէ կամ պահպանէ , չէ բարեոք :

Չորրորդ՝ Յարացոյց : Տրամախօսութիւն իմն է այս ,
որով մակաբերի դատումն ինչ յայլմէ , ընդ որ ունի
զնմանութիւն : Օրօր օրինակ՝

Գաղզեա պատուէ զԱյբրուէոն , որ փառաւորեաց
զնա . ապա նոյնպէս պատուեսցէ զամենայն զնոսա , որ
հանդանակեն 'ի փառս նորա :

Հինգերորդ՝ Արկսայրաբանութիւն : Տրամախօսութիւն
իմն է այս , որով առաջի արկանէ ոք ոսոխին զերկու
մասունս , յորոց զորն եւ ընտրեսցէ , պատրեսցի :

Կարէ այս երկսայրաբանութիւն ասիլ վասն իշխանի ,
որ ոչ բարեոք զպաշտօն պարտաւորութեան իւրոյ կա-
տարէ :

Կամ զիտես կատարել զպաշտօնն , զոր խնդրեցեր ,
կամ անդէտ ես : Յառաջինն՝ անպատասխանի մնաս
յոչ բարեոք կատարելն . յերկրորդումն՝ յանցաւոր ես

վասն բեռնաւորելոյդ զքեզ պաշտօնիւ , որ 'ի վեր է քան զկար քո :

Վեցերորդ՝ Համարարդութիւն կամ աստիճան . շինեալ է սա 'ի բազում դատմանց , որք աստիճանաբար տանին 'ի մտի եղեալ եզրակացութիւնն : Այլ որ օրինակ .

Ազահք լի են անձկանօք . որք լի են անձկանօք , պակասեալ են բազմօք . որք պակասեալ են բազմօք , չքաւոր են . ապա ուրեմն ազահք են չքաւորք :

Ազաք աստ զանուանս զիսաւոր փաստաբանութեանց եւ ոչ խօսեսցուք զայոց : Այլ ինչ խօսեսցուք բնաւ զանհեթեթ եւ զմթին կանոնաց , զոր յայլ անգամ կուտէին առ 'ի ուսուցանել զկազմութիւն հաւաքաբանութեան :

Բայց մի եւ եթ յոյժ պարզ եւ յստակ կանոն պահելի՝ այս է . եզրակացութիւնն կամ երրորդ դատումն հանեալ յերկուց առաջնոց՝ չէ պարտ , զի մեծագոյն լիցի քան զերկու առաջին դատումնս : Այլ որ օրինակ՝ եթէ 'ի միոջէ սեաւ մարդոյ , եւ ապա յայլ եւս սեաւ մարդոյ մակարեբիցի , թէ ամենայն մարդիկ սեաւ են , եզրակացութիւնս այս լինի մեծագոյն քան զառաջին երկու դատումնս՝ որով երկու մարդ իմանի , եւ եզրակացութեամբ ամենայն մարդ , առանց բացառութեան :

Սուտ փաստաբանութիւն՝ այսինքն որոյ եզրակացութիւն չէ հանեալ յերկուց առաջին դատմանց , է խաբէական ձեռնարկութիւն : Բազում են խաբէական ձեռնարկութիւնք , յորոց զօմանս նշանակեսցուք :

Յօճախ պատահի 'ի շիմանալոյ լաւ իմն զճատեալ ինդիւրն : Աամին փորձել զմի ինչ եւ փորձեն զայլ իմն . վասն զի անխորհրդաբար եւ կարի խոռճապաւ խօսին :

Արբեմն հաւաստի համարին զայն՝ որ պէտս ունի

փորձառութեան . կամ լաւ եւս՝ յետ փորձելոյ զառա-
ջինն երկրորդիւ՝ փորձեն եւ զերկրորդն առաջնով , ճոխ
ըջանալ ասն սմա :

Բազում անգամ պատճառ եղելութեան ինչ համա-
րին զայն , որ չէ բնաւին երբէք : Արպէս որ շահի
’ի խաղս , գաջողութիւնն առաջիկայութեան ուրուք ըն-
ծայէ : Սոյնպէս երեւման զիսաւոր աստեղ տան զմեծ
ինչ աղէտս . վասն զի ըստ դիպման պատահեցան եր-
բեմն աղէտք , յորժամ զիսաւորք երեւէին :

Գարձեալ ’ի սուտ իրաւանց է չկամիլ ոմանց ախմա-
րաց զի ’ի սեղան ինչ հացի գտանիցի երեքտասան .
կամ զգործ ինչ չսկսանիլ յաւուր ուրբաթու :

Վ նասակար դատին երբեմն զիրս , որ միանգամ չա-
րաչար ’ի գործ ածեալ իցէ , որպէս հերքեն զօգնակա-
նութիւն բժշկին , զի եզին ոմանք յիմար բժիշկիք : Ճո-
ռոմարանեն երբեմն ընդդէմ ազատութեան . զի ոմանք
’ի մարդկանէ մինչեւ ’ի յանդուզն ապերասանութիւն
հասին :

’Ի զգուշութիւն այսց խարէութեանց պարտ է նախ
ճանաչել զսկզբունս , զորս արդ իսկ յուզեսցուք :

Եթէ միտք մեր ազատ իցէ հանապազ , իրաւախօ-
սութիւնն լինի մարուր . հասանեմք ’ի ծանօթութիւն
Ճշմարտութեան . եւ եթէ ինդրեալն վերապոյն իցէ քան
զկար մեր , իմանամք զոնէ զանընդունակութիւն մեր .
եւ այս եւս լինի առ մեզ Ճշմարտութիւն :

Բայց հասարակապէս երբ դատել կամիմք զառարկայ
մի , թողումք զմեզ ընդ իշխանութեամբ կրից , նախա-
պաշարմանց , երեւակայութեան , յիմարութեան . յորս
միտք մեր կորուսանէ զստութիւնն , որով հարկ է նմա
խոյս տալ ’ի պատրանաց :

Աղբալն է այս . այլ ստուգիւ ’ի բոլոր կեանս մեր
պաշարեալ եմք ’ի կրից , ’ի միջոյ նոցա տեսանեմք եւ

դատիւնք զամենայն : Այն երջանիկ՝ որ զերծեալ է ՚ի խաղուց նոցա , իբր զհրէշ իմն է : Այ սակայն կիրքն յինքեան զեղեցիկք՝ զուտ իրաւարանութիւնս տան մեզ առնել հանապազ , ՚ի լսին մեր նոցա կուրօրէն :

Օխնչ պատիրք , եւ հետեւապէս զինչ թշուառութիւն ոչ պատճառեաց սէրն ամենաբաղք , որ երկպասկէ զկացութիւն մեր , եւ հարկւրապատիէ զբարեբազդութիւնն , երբ ՚ի չափազանցութեանց նորա խոյս տալ կարիցեմք :

Ախտք մեր ընկղմեալ ՚ի սէր՝ գատէ՝ զսիրուհին իբրեւ զնոյն իսկ զկատարնութիւն . տեսանէ ՚ի նմա զամենայն առաքինութիւն եւ զամենայն ձիրս , եւ չտեսանէ բընաւ զոր ՚ի նմա են ախտք գոնդալք : Աւտի այնքան կապակցութիւնք շաղկապեալք եւ իսկոյն խղեալք . ուստի այնքան ամուսնութիւնք ստէպ աղէտալի կատարածիւ . զի կիրքն հանդարտեալ միանդամ թողու տեսանել զսխալանս , եւ ամէ զկակիծ պատարու :

Այ սակայն եթէ զիտէօք զարագ սլացումն կրից արդելու , եւ զազատութիւնն՝ զոր երարձ նա ՚ի մտաց , պահել , յառաջագոյն տեսանէաք՝ զոր անագան յոյժ տեսաք :

Բարեկամութիւն թէպէտ յոյժ դազարուն է ՚ի բնութեան , պատրէ եւս զմեզ բազում անգամ : Շնորհք բարեկամին սքանչելի են առ մեզ , եւ չափաւոր երգ նորա՝ յաջողակ կատարելութիւն : Ասկաւիկ բանքն՝ պատգամք են . եւ ամենայն ձեռնարկելոյն ՚ի նմանէ պօրտ է յաջողի . յանցանք նորա չեն երբէք . զի սեպ հականելք նմա իբրեւ զպայծառ որակութիւնս :

Սիրեսցնէք զբարեկամս , զի բարւոք են եւ պատուականագոյն , զոր երկինք ետ մեզ . բայց սիրեսցնէք զնոսա առանց չափազանցութեան : Ղշմարիտ բարեկամն տեսանէ զբարին եւ զչարն . ցուցանէ եւ ասէ զպակա-

սուծիւնն առանց դառնութեան . վայելէ 'ի հանգամանս նորա եւ 'ի ձիրս , ոչ չափազանցութեամբ ծաղրականս առնելով :

Այսպէս յոյժ յառաջ խաղայ ատելութիւնն . փոխէ զընուծիւն ամենայն հանդիպեալ առարկայից . հանգամանք նորա ախտ լինին , եւ երբեմն եւս՝ մեղք . եւ փոքրիկ յանցանք նորա մեծագոյն յոյժ : Մարզն՝ զոր ատելք , չունի այլ եւս զքարեմատութիւն , զքարեպաշտութիւն եւ զձիրս : Հատաջագոյն ստուգիւ դատէաք զնա հաճեի , բայց երբ յզացաք 'ի մեզ զատելութիւն , ամենայն հանգամանք նորա կորեան . եւ իբրեւ թէ յափրշտակեցան : Վատաստան նորա առաւել ուզիղ եւ ոյելից , անտեղի եւ թիւր թուի մեզ , Առաւել աննախատ բան 'ի բերանոյ նորա վերաւորէ զմեզ :

Վոյնպէս դատմը զամենայն առ նա վերարիւնջալսն , զգլուակունս նորա , զկինն , զքարեկամն սարունակելեք յատելութիւնս մեր , մինչ եւ զպաշտօն նորա եւ զկալուած :

Տակաւին այն է աշխարհի . զի 'ի բազումս երկարատե է այս ախտ . եւ շմեռանի յառաջ քան զմահ նոցա : Վասն որոյ հանապազ թիւր է դատումն նորա , երբ առարկայն ատելի է նմա :

Այլ իմն կիրք՝ թէպէտ սակաւատեւ բայց նոյնպէս կոյր , է բարկութիւնն՝ որ աւերէ զիմացականութիւն մեր : Ճիշդ կատարի խելագարութիւն իմն է . եւ չիք որ 'ի մարդկանէ որ ոչ շտապնեցի 'ի յարատելութեան բարկութեամբ եղեալ գործոյն :

Ունին առաւելապէս 'ի թելագրութենէ հպարտութեան . քանզի դուն ուրիք մեռանի հպարտութիւն յառաջ քան զմարդն եւ ընդ իշխանութեամբ նորա անառակ պատիւն՝ զոր յզանայ մարդ յինքեան , հերքել

տայ արհամարհութեամբ գամենայն , որ ցուցանէ զսխալանս , եւ արգելու զնա 'ի գործելոյ զվրիպակս , տալով զնոսա օտար պատճառաց :

Վամանագոյն սմա՝ եւ ստէպ միաւորեալ կիրքն է սընափառութիւն : Յայտնի սա անյագ բաղձանօք փառաւորելոյ յաչս այլոց , ելանել 'ի մեր վիճակէ առ նոյն բարօրութիւն մեր : Վանիք 'ի գերդաստանաց կործանեցան եւ կործանին հանապազ , համոզեալ զինքեանս , թէ երջանկութիւն է նմանակցիլ արքունական ճոխ գերդաստանաց : Փոքրիկ ոմն վաճառական ունիլ կամի զանուն հարուստ վաճառականի , եւ նմանակցութեամբ նորա կորնչիլ : Սեծ վաճառական գնէ զամրոցս , զանց առնէ զգործով իւրով , եւ անկանի 'ի սնանկութիւն : Արհեստաւոր՝ որ 'ի չափու ունելով զկրթութիւն զաւակայն 'ի գիտութիւն իրաց ընդ իւր փոքրիկ վիճակ ներդաշնակելոց , կարէր փոխանցել 'ի նոսա զիւր պատուելին արուեստ , եւ նովին առնել բարւոյք եւ օգտակար քաղաքացիս , առաքէ զնոսա 'ի դպրոցս , ուստի ակնունի ընդունիլ նոցա զբառս ինչ յունարէն եւ լատիներէն : Սակայն 'ի դպրատան 'ի մէջ հարստագոյն մանկանց ուսանին ատել զարհեստ հարց իւրեանց : Անգամ լինել կամին պայծառ այնմ աշխարհի , որ նոցուն երեւեցաւ . բայց եւ իսկոյն 'ի տիրանալն բարձրագոյն ձրից՝ որ սակաւուց եւ եթ է , արմատանան յանարգանս , եւ հազարիցս անիծանեն զսնափառութիւն հարց իւրեանց որ չարեաց իւրեանց պատճառ եղել ծննդեան :

Սոսելով զսնափառութենէ՝ նշանակեցաք եւ զպատուասիրութիւն . զի մին սկիզբն է միւսոյն : Ապաքէն փառամոլին զհարստութենէ եւ զպատուոյ , առ 'ի ըզմայլեցուցանել զայլս . բայց եթէ չիցէ տիրեալ յաղառաւել անարգ կրից ազահաթեան : Սա առաւել ան-

Ճոռնի իմն իրաւամբ դնէ զբարեբաղդութիւնն 'ի յար-
ծաթս յըստ ամենայնի անօգուտս . զի յոչ ինչ պէտս
'ի կիր արկանէ :

Սկարեմք վերջացուցանել , եթէ կամեսցուք նշանա-
կել աստանօր զամենայն սուտ իրաւունս , ուր արկանեն
զմեզ կիրք մեր : Ըրժան է նկարագրել զծուլութիւնն
'ի ջատագովութիւն անձին 'ի չառնել եւ 'ի շկատարելն
զօգուտս ինչ եւ զպարտս . զինքնասիրութիւնն՝ որ զա-
մենայն պարտս մոռացուցանէ զՏօր , զորդւոց , զբաղա-
քացւոց . եւ . զորկորածէտութիւնն , եւ 'ի վերայ ա-
մենայնի զարբեցութիւն , որ վայրագ դազանաց զմեզ
հաւասարէ . զերկչոտութիւն եւ զակնածութիւն մարդ-
կային , որք ընդ քարչ վինի այլոց տանին զմեզ , եւ
տան յուղել զկամս մեր 'ի կամեցողութեան այլոց թեր-
եւս սակաւաշնորհ եւ սակաւակիրթ քան զմեզ եղելոց :
Եւ զամենայն զայլ եւս կիրս , որք զիմացականութիւն
մեր մթագնեն , եւ ստեն զիրաւունս : Օկրից եւ զգեղոց
նոցա լիովին ճառէ մատեանն բարոյական :

Յետ կրից պատճառ յաճախակի սխալանաց իրաւանց
է նախապաշարումն մեր :

Նախապաշարումն իմանալ պարտ է զամենայն դա-
տումն ընկալեալ առանց քննութեան :

Բազումք 'ի նախապաշարմանց մերոց դան յառաջին
տղայութենէ մերմէ : Մարգիկ՝ յորոց զառաջին խնամս
ընդունիմք 'ի մուտս աստի կենաց , ստէպ ունին զմիտս
սակաւ լուսաւորեալս , որպէս եւ զսիրտս ոչ բարւոզս :
Պարզամտութիւն նոցա եւ յիմարութիւն պաշարէ զմեզ
առասպելեօք , որ խոր 'ի փափուկ ուղեղս մեր տպաւո-
րին : Ըստի է ամենայն պատրանք ռամկաց . աստի ա-
մենայն սնապաշտութիւնք , որք զսիրտս մեր եւ զմիտս
խանդարեն : Նախապաշարմունքս այսօրիկ աճին ընդ
մեզ , յորոց երկար ճգամք հազիւ կարեմք ազատիլ :

՚ի վերջոյ՝ համաշունչ հակառակին ամենայն վեր ՚ի վայր յեղևեղել զայնս խորապէս :

Գայ մեզ յայնցանէ զորս պաշտեմք , եւ որոց խորհուրդ հարցանեմք տուաւել քան այլոց : Չունիմք ըզփորձ ինչ որոշել զիրանն ՚ի ստոյ . բանականութիւնն չէ կերպաւորեալ , եւ երկիւղ ստէպ հեղձուցանէ զձայն նորա : Ո՞ր տղայ չհաւատայ ցնորից եւ երեւութից ոգւոց . ո՞ր քաղաք չունի զանտառ մի կամ զբերդ հին աւուրց ուր անցանեն ՚ի դիշերի տեսիլք ինչ երկիւղալիք : Չլինչ ինչ անհիմն եւ անդէպ հրաշս ոչ պատմեն գեղջուկք դիւրահաւանք իբրու անձամբ եղեալ ականատես : Աթէ հարցցես ցնոսա , ախորժանօք պատմեսցեն քեզ զանհամարս . բայց եթէ փորձեսցես գիտել , թէ ո՞ արդեօք ՚ի նոցանէ ետես զմին յայնց , տեսցես ըստուղիւ , զի հաւատան միայն ՚ի վերայ բանից . վասն զի ՚ի տղայութեան իւրեանց պատրէին ընդ խաղս առասպելօք եւ ծաղրական հրաշիւք ՚ի պարզամտացն խօսելոց .

Հեռի եմք ՚ի թելադրելոյ զանհաւանութիւն եւ զթերահաւատութիւն . հաւատն միայն է միիթարութիւն մարդկան , որ զամենայն կեանս իւր ՚ի վիշտ անցուցանէ : Բարբարոսութիւն լինի յոյժ բառնալ զայն : Այլ հեռի եւս է ՚ի հաւատոց չխրատել եւ չպաշտպանել զթշուառն ՚ի ծաղրական եւ ՚ի շինական իւր սնոտիապաշտութենէ :

Նախապաշարմունք ինչ գան մեզ երբ բանականութիւն մեր արդէն կերպաւորեալ իցէ . ընդունիմք զայնս յաշխարհի՝ ուր տիրեն : Այսու՝ արտաքին ինչ հարըստութիւն շացուցանէ զմեզ . հանդերձանք կամ տիտղոսք զայլ իմն կերպ պատուոյ տան մեզ առ ստացողս : Աոյնպէս իբրեւ զաղքատ որ արհամարհեմք զայն որում չհամարիմք ձիրս եւ բարեպաշտութիւնս : Սակայն եւ

երկոքին այս մարդիկ գուցէ դատիլ արժանաւորին տե-
օակ ինչ բոլորովին միմեանց հակառակ .

Առաւել զօրութիւն ունի նախապաշարումն ծնեալ 'ի
ժամանակս կարի պաշտօնասիրութեան , թէպէտ եւ բա-
նականութիւն տկարացուցանէ զնա յամենայն աւուր .
սա է , որ զվատահամբաւ դաղափարս տայ դաւանու-
թեան դերասանին : Արդարեւ 'ի դերասանս , որպէս
եւ յամենայն դաւանութիւնս սակաւ զիպին անձինք պա-
տուելիք . սակայն յայտնութեամբ հասարակաց՝ են նա
եւ բազում գերազանց հարբ գերդաստանաց , գերա-
զանց քաղաքացիք , որոց բարեպաշտութիւնն հաւասարի
կամ զանցանէ քան զձիրս նոցա : Բանադրանք՝ որ ան-
ճոռնի իմն նախապաշարմամբ ծանրանայ 'ի վերայ նո-
ցա , այնքան առաւել ծաղրալի է , որչափ յիտալիա եւ
մանաւանդ 'ի Հռովմ՝ եկեղեցականք անդուլ հանապա-
զորդեն 'ի տեսարանս :

Ա՛չ կարեն եւս իբր զխուժադուժ տմարդութիւնս նշա-
նակել զնախապաշարումն , որ բնաւ յաւիտեան հեր-
քել տայ զմարդն . որ երբեմն 'ի մոլորութենէ իմիք
ձգեալ է 'ի վերայ իւր զպատիժ օրինաց . ըստ որում
տկարութիւն մարդկային տայ մեզ հանապազ մեղանչել
յամենայն մեղս ծանր կամ թեթեւ : Վասն էր ապա
չհաւատալ զզղջումն մարդկան երբեմն յանցաւոր եղե-
լոց : Վասն էր չքանալ նոցա զընկերականութիւնն ,
եւ դատապարտել 'ի կենակցութիւն ընդ անուղղելի ան-
զգամս , որոց բարուցն լինել բաժանակից պարտաւոր
լինին :

Անմեկնելի իմն այլանդակութեամբ մտաց չափազանց
ներողամիտ եմք սխալանաց յառաւել եւս մեղս , որ
խռովութիւնս արկանէ յոյժ 'ի մէջ գերդաստանաց :
Շնութիւնն՝ զոր չորացուցանել պարտիմք անաչառ խըս-
տութեամբ , հազիւ թէ նշանակեալ է , եւ յաճախակի

նշաւակեալ ծափահարեմք զայնուիկ , որ այսմ յանցաւնաց եղեւ զոհ :

Աղմուկն 'ի 1830 . ազգու իմն սասանեցոյց զմին 'ի հնագոյն նախապաշարմանց Վաղղիոյ , ուր խոր արմատացեալ էր 'ի հնգետասան ամաց անտի նորոգութեանէն կառավարութեան : Ա՛րդեօք առաւել անճոռնի՞ քան հաւատալ թէ մանուկ ոմն ծնանիցի առաւել ի մաստութեամբ , առաւել որակութեամբ , առաւել առաքինութեամբ , առաւել ձրիւք : Ա՛սան զի հայր նորա 'ի զրատան իւրում ունի զմագաղաթ իմն հին , որ առատաձեռնէ զտիտղոսս զբսութեան , մարքեզութեան , իշխանութեան : Հնար էր հաւատալ այսմ 'ի դ. րս յիմարութեան եւ բարբարոսութեան . սակայն այսօր մարդ բանական կարէ արդեօք նկատել 'ի տիտղոսս յայս իբր 'ի պաշտօն բարեոք իմն յարգարելոյ զոք քան զայլ մարդիկ :

Վախապաշարումնս այս՝ եւ այլ եւս բազումք՝ զորս մի առ մի պատմել չկարեմք , ունին զակունս իւրեանց 'ի յիմարութեան բազմաց եւ 'ի դիւրահաւատութեան , որում հետեւին . փարատեսցի այն , եթէ իւրաքանչիւր ոք 'ի մէնջ մտադիւր աշխատ լինիցին 'ի կրթութիւն եւ 'ի կիրարկումն լուսաւորութեան , զոր ճշգրիտ հայրենասիրութիւնն պնդէ տարածել յամենայն կողմանց : 'ի մէջ աշխարհին Աւրոպիոյ՝ եւ յաւէտ իմն 'ի Վաղղիա թագաւորէ նախապաշարումն . վասն զի սակաւ է անդ փոյթ կրթութեան , եւ եռանդն ուսումնականութեան . եւ դժբաղդութեամբ բազում անձինք՝ որոց իշխանութեամբ կառավարի ժողովուրդն , համոզեալ 'ի սէր շահու իւրեանց , վանեն զլուսաւորութիւն զոր այլք բերեն անդ : Ա՛որ օրինակ՝ զինչ խոշ ընդ ոտն ո՛չ յարուցին 'ի Վաղղիա ընդդէմ իրերավարժութեան հնարից ուսման . որ քաջալերեալ յայլ զաւառս Աւրոպիոյ՝ զայն .

քան պտուղս անդանօր պտղաբերեաց : Մին 'ի մեծա-
զոյն արանց խռովութեան՝ Քարնօթ , եմոյժ զայն 'ի
Քաղղիա . թէպէտ եւ սնոտիք թագաւորական կողմանց
չգաղարեցան 'ի հալածելոյ . աներեւոյթ արարին 'ի բա-
զում քաղաքաց . բայց եւ այնպէս այժմ ամբարձեալ
կանգնի վերստին հակառակ այնքան հարուածոց իւրոց :

Երեւակայութիւնն նոյնպէս առիթ է յաճախ պատ-
րանաց մերոց : Երեւակայութիւնն իմաստութեամբ կա-
ռավարեալ՝ զամենայն բարեոք իրս պտղաբերէ , ընդ որ
զարմանամք . նա է , որ դորձէ զմեծ զրագէտս , զմեծ
պատկերահասնս , զմեծ զօրագլուխս : Բայց երբ ըստ
զիսման առանց կանոնի եւ առանց օրինաց ընթանայ ,
զայլանդակ ցնորս միայն պտղաբերէ : 'Ի հասարակ դործս
կենաց մերոց եթէ նա իշխէ մեզ , հասարակապէս կո-
րուսանէ : Հայնժամ իրականն եւ ճիշդն փախչի 'ի
մէնջ . վասն զի տանի զմեզ 'ի ներքս եղջերուաքաղական
եւ առ երեւոյթ աշխարհին . տայ մեզ կանգնել զանու-
անեալն զայն բուրգն Սպանիոյ , զի երեւակայութիւնն
ցուցանէ զմեզ ինքեանս 'ի բարեոք բազգատութեան ,
սրով տէր փոքրիկ ինչ ստացուածոց վաճառէ զգոյս
իւր , եւ 'ի վառնդաւոր ձեռնարկս չուէ , ուր կործա-
նի : Սոյն ինքն սա է , որ զիւրաքանչիւր զմեզ ձգէ
արտաքոյ սահմանին , ուր զետեղեաց զմեզ ճակատագիր :
Սա է որ յամենայն միտս զանհանդստութիւն տարա-
ձէ . բաղձանք փոփոխութեան զոր ոչ ինչ կարէ արգե-
լուլ : Հնարքն առ 'ի զոհ չլինելոյ յոյժ աշխոյժ երե-
ւակայութեան՝ է հասունակութեամբ ընտրել զամենայն
ձեռնարկելիս , եւ չբարձրամտիլ բնաւ զազգաւորու-
թենէ եկելոյն :

Նախ քան զվախճան տրամախօսութեան քննեսցուք
զինգիր մի փիլիսոփայական , որ յարմարի աստ եւ չե-
անօգուտ :

Անասունք ունի՞ն արդեօք զգաղափարս , կազմե՞ն զգատողութիւնս , խորհիլ կարե՞ն :

Բազում անգամ քննեցաւ խնդիրս այս , եւ 'ի բազում հակասական եղանակս որոշեցաւ :

Չունիմք աստ մեկնել զգանազան գրութիւնս , զոր սա ծնաւ . եւ ոչ 'ի մէնջ զայլ մի եւս կացուցանել . այլ միայն զճանօթութիւնս ոմանս աւանդել զայնմանէ , որ բնական ազգումն ասի կենդանեաց :

Երին անասունքն 'ի բնութենէ զհինգ զգայութիւնսն որք տուան մարդկան : Անաղարտելի է այս ճշմարտութիւն : Ականջք նոցա զգան զամենայն ձայնս , որպէս եւ զձայն տհարց իւրեանց . հոտառութիւն նոցա այնքան սուր է որ յաւէտ իմն զարմացուցանէ զմեզ . ունին բիւն . վասն զի տեսանեմք ըղձանօք ճաշակել նոցա զմի ինչ , եւ զայլս հերքել յարատեւութեամբ : Ա՛չ որ հարկանէ զնոսա առանց նշանակելոյ 'ի նոսա զշարժումն իմն տրտմութեան կամ բերկրութեան : 'Ի վերջոյ՝ ոչ տեսանի երբէք կենդանի ինչ ողջատես երթալ ընդ հարկանիւ ընդ որմն կամ ընդ ծառ :

Սակայն տեսանել զառարկայն , եւ ճանաչել զայն , լսել զձայնն եւ ճանաչել , չէ՞ ապաբէն որոշել զայս ինչ առարկայ յայլմէ , եւ զայս ինչ ձայն՝ յայլ ձայնէ : Երբ՝ որոշել զիւր իմն յայլ իրէ , է ունիլ զգաղափարն . վասն զի զաղափարն չէ այլ ինչ , բայց եթէ որոշել զնշանակութիւն մի . ուրեմն անասունք ունին զգաղափարս :

Չոր յաճախակի զննեմք 'ի նոսա , կարէ մեզ կարծեցուցանել , թէ կազմեն նոքա զգատողութիւնս եւ զիւրաւունս . որպէս փախչի անասունն 'ի փայտէ որ եհարն զինքն . յուզէ զձեռն , որ փայփայէ զինքն . ճանաչէ զտէր իւր 'ի մէջ ամբոխին . սպասէ 'ի դուռն տան ուրուք , եւ զաւանդն ինքեան հաւատացեալ՝ պահպանէ

հաւատարմութեամբ . զոր դիւցազնական անուանել վայ-
ել է :

Սովորութիւն է ասել , թէ այսօրիկ ամենայն 'ի բը-
նական ազգմանէն գան . բառիւս այսուիկ իբրու զկա-
տարեալ ստուգաբանութիւն վճարեն :

Ի այց եթէ զզուշութեամբ նայեսցուք , տեսանեմք ,
զի այս բառ՝ բնական ազգումն , 'ի լեզուի մերում նը-
շանակէ զգայութիւն , շարժումն անխորհուրդ , զոր ա-
նասուն մի ունի յառնելն զիր ինչ . այլ անխորհուրդ
ասել է , թէ չէ ընտրութիւն 'ի դործս անասնոց , վասն
զի ամենայն ընտրութիւն խնդրէ զխորհուրդ : Ստուգիւ
չընտրէ՞ արդեօք անասունն 'ի մէջ երկուց գաղափարաց .
զոր օրինակ՝ 'ի մէջ երկուց տերանց՝ զորս ունի . 'ի մէջ
երկուց ուտիւեաց որք նմա մատուցանին :

Կարեն 'ի թիւ արկանիլ բազում օրինակք , որ տան
զփորձ , թէ անասունք առաւել իմն քան զբնական ազ-
գումն՝ զոր միայն ընծայեմք նոցա , ընկալան 'ի բնու-
թենէ :

Կարաց տեսանել ամենայն աշխարհ յայսց կենդանեաց
զոմն , որում թուի թէ ետուն մարդիկ զբաժին մի յի-
մացականութենէ իւրեանց : Զառաջ քան զքանի տարի
ցուցին 'ի Վարիզ զշուն մի , որ երթայր առնուլ յա-
մառէն կոտորանաց փոյտի շինելոյ 'ի ձեւ թուանշանաց ,
զայն՝ որ դէպ էր նմա զգումար իմն բաղկացուցանել .
նոյնպէս եւ զբաժանումն ինչ , եթէ խնդրէին 'ի նմանէ :
Զիրաւի՝ նախապէս զառաքումն տեսան սպարտ է նկա-
տել . բայց եւ չէ՞ սպարտ տեսանել 'ի կենդանին զգոյզն
ինչ առաւել քան զբերումն անխորհուրդ :

Չայն եւս՝ զոր այլ շուն արար 'ի մէջ բազմաց , ոչ
կարէ մեկնել որ , առանց տալոյ նմա զեղանակ իմն դատ-
ման եւ խոկման :

Շունս այս թողեալ էր 'ի գետեզեր , յորժամ տէր

իւր իջանէ շտապաւ 'ի նաւակ մի : Անհամբեր լեալ շանն 'ի կցորդութիւն տեառն իւրում՝ յարձակի 'ի ջուրն 'ի վայրկենի անզր երբ նաւակն յառաջոյ նորա անցանէ . բայց յառաջ քան զհասանիլ նորա 'ի միջավայր դետոյն՝ նաւակն անցանէ , եւ ինքն լողալով հասանիլ չկարէ : Ա երադառնայ անասունն 'ի գետեզրն . եւ վազս արձակեալ ընդ ցամաք՝ անցանէ ընդ առաջ նաւակին , եւ յարձակի վերստին 'ի ջուրն 'ի վայրկենի անցման նաւակին : Բայց յայս նուագ եւս յամելով՝ դառնայ անզրէն 'ի ցամաք եւ ոչ եւս միտ եղեալ նաւակին , յառաջէ քայլս յիսուն քան զնա , եւ լողացեալ սպա 'ի միջավայրի անդ գետոյն սպասէ տեառն իւրում , եւ ուստի նու իսկոյն 'ի նաւակն , յորժամ հասանէ անդ :

Անշուշտ նախագոյն զիտել կարէր մարդ զայն , զոր յերրորդ նուագին արար շունն : Բայց ըստ որում շունն յետ երկուց անօգուտ փորձառութեանցն արար , եզրակացուցանեմք անտի , թէ ստացաւ զայն 'ի կրկին յայնմ փորձոց . եւ ունէր 'ի բնական ազգման , (եթէ շնորհեսցեն ասել յիմացականութեան) , զբաղդատութիւնն եղեալ 'ի մէջ երկուց շտապ ընթացմանց նաւակին եւ ընդդիմակալութեան ջրոյն 'ի լողալն նորա առ կցորդութիւն տեառն իւրում :

Աչ կամիմք զի տայցեն բանից մերոց զմիասն , զոր շունիմք . որպէս թէ կարծելով յանասունսն զիր ինչ առաւել քան զազգումն բնական , կամ զանխորհուրդ զգայութիւնն՝ յորում զսահմանափակ լինելն նոցա կամին , զմտաւ ածցեն թէ զնոսա մարդկան հաւասարեմք , կամ զմարդիկ մինչեւ առ նոսա իջուցանեմք : Չկամիմք ասել զայս :

Ասեմք ընդհակառակն , թէ 'ի մէջ մարդկային իմաստութեան եւ 'ի մէջ իմացականութեան ո՛ր եւ իցէ անասնոյ հեռաւորութիւն է մեծ յոյժ : Առաւել բիրտն

ի մարդկանէ , որոյ յոյժ տկարագոյն է միտքն եւ կրթ-
թուութիւն ինայեալ բնաւ ՚ի նմանէ , զանցանէ բազմօք
տակաւին քան զառաւել իմացական անասուն , որչափ
եւ իմանալի հնարիւք զնոսա մարգեցեան :

Բայց ըստ որում ունի մարդ զգաղափարս , չէ՞ պարտ
եւ անասնոյ ունիլ ստուղիւ . որպէս թէ զգայութիւնք
գոլով ՚ի մարդն՝ անասնոց չեն զգայութիւնք տեսողու-
թեան եւ լսողութեան :

Մին յառաւել լուսաբեր փիլիսոփայից Պաղղոյ՝
Տէքառդ , հակառակ կացեալ մերձաւորութեանն եղելոյ
ի մէջ մարդկան եւ անասնոյ՝ երեւակայեաց ասել , թէ
ոչ միայն շունին զգաղափարս անասունք , այլ եւ ոչ իսկ
զգգայականութիւն : Արեւելոցանէր զնոսա իբրեւ զմե-
քենայ ինքնաշարժ , որք առնեն զշարժումն առաձգական
իմն զօրութեամբ , որով երեւին լսել բանից մերոց , եւ
ներգործել յինքեանս . սակայն զայլ ինչ չառնեն նո-
քա , բայց միայն հնազանդիլ առաձգական գաղտնի զօ-
րութեան :

Յայն սակս Տէքառդ զգրութիւնս զայս երեւակայեաց ,
զի զնիւթապաշտն հերքեսցէ . որք ոչ ինչ զանագա-
նութիւն տային մարդկան եւ անասնոյ : Սակայն եւ
նա գնաց շատ հեռի . եւ կամելով փորձել առաւել՝
փորձեաց եւ ոչ ինչ . զի ոչ հաւատան եւ այնմ , զոր
յառաջեաց ասել : 'Ի վերջոյ՝ հակառակ է ըստ ամե-
նայի գաղափարաց հաւատալ թէ անասունն ոչ զգայ ,
եւ ոչ զփորձ առնու տրտմութեան ուրախութեան . շուն՝
ձի , կատու , որք ՚ի հարկանիլն գաւազանաւ՝ գոչեն ,
չառին երբէք զփորձ տրտմութեան , որպէս զքար մի ,
որ հարկանիցի :

Ամենայն բանք եւ գրութիւնք աշխարհի չկարեն եր-
բէք հաւանեցուցանել մեզ զանզգայականութիւն անաս-
նոյ . բայց ըստ որում հաւատամք , թէ անասունքն են

Վգայուն , պարտ է եւ հաւատալ , թէ ունին զգաղափարս ցաւոց եւ ուրախանաց . զի որ ասէ զմին , ասէ եւ զմիւսն : Աիք զգայութիւն առանց գաղափարի :

Առարկեն , թէ անասունք առնեն հանապազ զնոյն գործ նովին եղանակաւ . եթէ ունէին զգաղափարս , այլայլէին ապա զկերպ կացութեան իւրեանց . ստեղծանէին եւ կատարելագործէին , որպէս առնեն մարդիկ :

Պատասխանի առ այս . զննել պարտ է , թէ անասունք կեան առանձին , շեն իբրեւ զմարդ ընկալեալ 'ի բնութենէ զկարողութիւն հաղորդելոյ միմեանց զգաղափարս . եւ վասն այնորիկ յիւրեանց յատուկ փորձառութիւնս գոլով սահմանափակ , ոչ շահին 'ի գաղափարաց միմեանց , որպէս առնեն մարդիկ :

Անթաղրեա՛ զմարդ մի յանտառի նախ քան զուսանիլ նորա խօսիլ . ոչ առեալ բնաւ զծանօթութիւն ընկերականութեան . կարծես թէ առաւել բանայ զմիտս իւր : Անթաղրեա՛ զբազումս ապրեալ 'ի մի եւ 'ի նոյն անտառի , եւ անհաղորդ միմեանց յայլ իրս , բայց միայն 'ի կազել զորսոյ կամ զտիրապետութենէ քարանձաւի միոյ . մտածես արդեօք , թէ զառաւել ինչ ուսուցանէ նոցա բնական փորձառութիւնն :

Այս ենթադրութիւն բազում անգամ դիպեալ է իւրօք : Որասին որդին պատմէ զլինջէ միոյ գտելոյ յանտառս , որ զայլ գաղափար ոչ ունէր երբէք , բայց միայն հոգալ զպէտս կերակրոյ :

Մանուկ մի գտեալ յանտառս Վիթուանիոյ զնոյն երեւոյթ ընծայեաց : Անազանութիւն՝ որ կայ 'ի մէջ այսոցիկ մարդկան եւ անասնոյ , այս է . մարդիկ 'ի բնութենէ ունելով զձիրս խօսելոյ՝ այսինքն ընդունելոյ զգաղափարս այլոց եւ հաղորդելոյ նոցա զինքեանցն , կարացին երկուց այսց վայրենեաց տալ զգաղափարս , զորս ոչ ունէին , եւ հաւանականաբար՝ ունիլ երբէք

չկարէին : Սակայն անասնոյ որչափ եւ խնաման աարցին , զայնքան զաղափարս տալ ոչ կարեն :

Լաւ նշանակեսցուք . զի առանց այսր իմանալ չկարեմք : Յորժամ ասացաք , թէ անասունք ունին զգաղափար , չասացաք թէ ունին զամենայն գաղափարս , զոր ունիլ կարեն մարդիկ . այլ միայն թէ ունին զգաղափար : Եւ կրկնեմք , թէ հաւատարմութեամբ կարծեմք ունիլ նոցա զգաղափարս իրացն անկերոց ընդ ըզգայութեամբ նոցա : Այսն զի՛ դարձեալ ասեմ , ունիլ զգաղափար իրին , է ճանաչել զիրն այնքան պայծառ , առ ՚ի չչիտթել ընդ այլ միոյ . եւ ով կարէ պնդել թէ անասունք շիտթեն զամենայն տեսեալս , զամենայն շօշափեալս :

Բայց վասն որոյ չանկանին ընդ զգայութեամբ նոցա , եւ վասն իրաց պարզապէս իմանալեաց , որք չեն ընդ կերպարանօք մարմնոյ , որպէս՝ առաքինութիւն , բարի , չար , բարոյականութիւն , ոչ կարծեմք թէ անասունք ունիցին զգաղափար նոցա : Աճանաչեն նոքա զայլ ինչ , բայց եթէ զբարին եւ զչարն Ֆիզիզական , չելաներով ՚ի վերքան զմարմնաւոր իրս . մինչև ցանդ երթայ իմացականութիւն նոցա . եւ զայնոցիկ իրաց ճանաչեմք ունիլ անասնոց զգաղափարս , եւ զբաղդատութիւնս իւրեանց զաղափարաց :

Եւ այս գաղափար վրդօէ տակաւին զբազում մարդիկ , որք ասեն , թէ մեք մարդիկ ունիմք զգաղափարս . վասն զի ունիմք զհոգի . եթէ հաստատես դու , թէ անասունք ունին զգաղափար , պարտ է ապա ճանաչել նոյնպէս ունիլ նոցա զհոգի :

Այ մտանէ յառարկայս մեր զգինչութիւն , զընութիւն , զորակութիւն եւ զսլաշտօն հոգւոյն քննել : Առանց վիճելոյ ՚ի վերայ իրին կամ անուան՝ թէ ՚ի մեզ հոգին այն է , որ մտածէ հաստատեմք , թէ եւ յանասունս իսկ է իր ինչ , որ մտածէ :

Սակայն կրկնեսցեն եւս , եթէ ունին անասունք նոյն-
պէս զիր ինչ մտածական , ուրեմն իրն այն՝ հոգին այն
նման է մերոյս : Այսմ պատասխանի թէ հոգի անաս-
նոց՝ (՚ի կիր արկանեմք զբառս՝ հոգի , զի չիք այլ բառ
՚ի լեզուի մերում ՚ի նշանակել զզաղափարն մեր) .
նման է մերայնոյն միայն ՚ի կարողութեան մտածելոյ ,
զի այս յայանի երեւի մեզ . բայց վասն մնացելոցն չզի-
տեմք բնաւ : Սակայն ոչ տարակուսիմք ասել , եթէ փոր-
ձեալ է , թէ հոգի մարդկային ոչ կարէ մտածել , բայց
վասն զի է հոգեւոր . այսինքն՝ այլ բնութիւն քան ըզ-
նիւթականս եւ քան զմարմինս , այս փորձ է ամենայն
զօրութեամբ իւրով եւ վասն հոգւոյ անասնոց :

Արհաւիրեցուցէ թերեւս դատումնս այս տակաւին
զմանս , որք կարծեն , թէ ըստ որում հոգի անասնոց
աննիւթ է որպէս զմարդկան , պարտի նոյնպէս կեալ
եւ յետ մարմնոյ որպէս զհոգի մեր :

Բայց սխալեսցին յայսմ տակաւին . եթէ հոգի մեր
կեայ յետ մարմնոյս , կամ այլով բանիւ՝ եթէ յետ
աստի կենացս է միւս եւս կեանք վասն մեր , չէ այս
վասն այնորիկ թէ հոգի մեր անմահ է ՚ի բնութենէ .
զի ոչ գոյ այլ անմահ բնութեամբ քան զէնն , որ ոչ
երբէք ստեղծաւ , Աստուած միայն :

Արտիմք հաւատալ անմահութեան հոգւոյ , վասն
զի յամենայն ազգս մարդկան , յամենայն բարբարոս
ժողովուրդս կամ ՚ի քաղաքավարեալ ազինս տարածեալ
է կարծիքս այս . զի ապառնի կեանքն անհերքելի է հար-
կաւ ՚ի վարձատրութիւն առաքինութեանց , եւ ՚ի պա-
տիժ մեղաց զոր չառին աստ ըստ դատման բանականու-
թեան : Այլ զի՝ իւրաքանչիւր ոք ՚ի մէնջ տիրեալ գո-
լով անդիմադարձ փափաքանօք երջանկութեան , որ ոչ
եբէք ընանի ՚ի վերայ երկրի , պարտ է ապաքէն , զի
յաւուր միում լցցի այս փափաք . եւ կամ՝ կեցցուք ա-

մինայն հաստատութեամբ 'ի պատրանս իմն ողբալի ,
զոր անտեղի է ենթադրել :

Իսկ անասունք չառնուն բնաւին փորձ զայսպիսեաց .
զազափար նոցա եւ փափաք ոչ վերանայ քան զոր պի-
տոյն է այժմեան կենաց : Չունին զխիղճ մտաց զբար-
ւոյ եւ զչարէ : Ամենեւին չնշմարի 'ի գործս նոցա կա-
րողութիւն ունելոյ զգազափարս ուղղութեան եւ թիւ-
րութեան : Տեսանեմք զնոսա ընդհանրապէս աշխատիլ
ամենայն զօրութեամբ իւրեանց զփափաք ժամանակին
լցուցանել : Անասունք չառնեն ապա ինչ առ 'ի արժա-
նաւորիլ ապառնի կենաց զոր չիմանան . եւ հետեւապէս՝
յետին կեանքն չէ տուեալ նոցա՝ որպէս մարդկան . որ
զամենայն օր ջանայ արժանաւոր այնմ յարդարիլ . եւ
ոչ երբէք զազարի 'ի հաւատալոյ՝ նա եւ յորժամ մեղք
իւր սոսկացուցանէ զնա անտի :

Արդ յաննիւթ գոլոյ հոգւոյ անասնոյ՝ որպէս զհոգի
մարդոյ , չհետեւի լինել նմա անմահ որպէս զմերն :
Կարեն ապա հաստատել , թէ անասունք ունին զհոգի ,
կամ եթէ երկնչին ասել զայս բառ , ունին զիր ինչ մտա-
ծօղ 'ի նոսա եւ ընտրող , առանց ընծայելոյ մարդկան
եւ անասնոյ զվիճակ նմանակից :

Յետին զննութիւն առարկայիս , որոյ խնդիր յերկար
ժամանակ յարեաւ առանց միաբան վճռոյ , այս է . զի
պակասին բառք 'ի նշանակել աստանօր զբովանդակ ի-
մացուածն :

Արք համարձակի որ արտաբերել զբառս հոգի անաս-
նոյ , կարծեն իսկոյն թէ զմարդն անբան առնել կամի ,
կամ գոյութիւն ինչ ըստ ամենայնի նիւթական :

Պակասաւոր լեզուն է ամբաստանելի , եւ ոչ նա :
Սակաւս վիճէին , եթէ կանգնեալ էին զսկզբունս , թէ
հոգի անասնոյ է գոյութիւն աննիւթ , ունելով զգա-
զափարս իրաց՝ ընդ զգայութեամբ իւրեանց անկելոց .
եւ թէ՛ ոչ կեայ յետ մարմնոյն զոր հոգեւորեալն է :

ՈՃ ԿԼՄ ՄԵԹՈՏ

Մեթոտիւ իմանամք ընդհանրապէս զեղանակ տրամադրութեան ամենայն իրաց առ 'ի հասանիլ 'ի նպատակն : Ըստ՝ կարգն է այն , զոր դնեմք 'ի մտածութիւնս մեր 'ի բացայայտութիւն ճշմարտութեան , կամ ուսանելեաց այլոց , երբ ճանաչեմք զնոսա մեք ինքեանք :

Որպէս ուսաք ամենեքին եւ ուսուցոք զիր ինչ , աստի դիւրաւ իմանամք , թէ անհերքելի է մեթոտ :

Յուսանին ապաքէն զգիտութիւն , զճարտարութիւն , զարհեստ եւ զլեզու մի՛ չէ՛ սլարտ անզանազան սկզբնաւորել յոր եւ իցէ զլսոյ : Եւ մասն ինչ ուսման , յորմէ սկսանին լինի դժուարիմաց . եւ է այլ մասն , յորմէ սկզբնաւորելն լինի դիւրին : Որպէս երբ զընթիրցումն ուսուցին մեզ , նախ զայբբեն զիրսն ճանաչեցուցանել ձեռն արկին . ապա հեղելով զնոսա՝ կազմել վանկս . եւ ապա զբառս . եւ հուսկ յետոյ զկատարեալ սլարբբութիւնս : Եթէ ընդհակառակն՝ նախ զբառս եւ զսլարբբութիւնս կամեցեալ էին մեզ իմացուցանել , յայտ է թէ յոյժ զերկար ժամանակ կորուսանէաք յայնմ աշխատութեան : Արդ կարգն՝ որում հետեւեցաք , եւ օգնականութեամբ նորա դիւրին եւ փութով ուսաք , է մեթոտ իմն :

Հեշտ լինի մեթոտիւ ամենայն ուսանելի . բայց առանց մեթոտի չստանան բնաւ զճանսթութիւնս . եւ զոր ուսանին եւս դիւրաւ կորուսանեն :

Համարեսցուք , թէ անձինք բազումք մտին 'ի զիշերի ընդ աշտարակ բարձրագոյն իմն բրդան , տգիտացեալք զընդարձակութենէ եւ զթնութենազարդ հարուստ գեղեցկութենէ զաշտի՝ յորոյ 'ի միջավայրի զետեղեալ է ամբարտակն , յառաւօտու 'ի ծագել արեւու՝ բացցի պատուհանն եւ իսկոյն ծածկեսցի : Մի միայն ակնարկումն այն ուսուցանէ նոցա թէ 'ի գեղեցիկ ինչ զաշտի գտանին . բայց նկատումն այն չէ բաւական ծանօթացուցանել նոցա զտեղին : Արենն ապաքէն ասել միայն յայնժամ , թէ խտողեցան աչք իւրեանց 'ի զուարճալի տեսութենէ անտի , բայց ոչ կարացին տեսանել ինչ որոշակի , ոչ կարեն տալ բնաւին զմանրամասն տեղեկութիւնս : Ըն 'ի ճանաչել զզաշտս զայս՝ պարտ է , զի անդրէն բացցի պատուհանն , եւ թողցի նոցա ժամանակ մանրամասնաբար զննելոյ եւ ուզելոյ զհայեցողութիւն իւրեանց 'ի վերայ այլ եւ այլ ծայրից եւ բաղդատելոյ զնոսս :

Իսկ եթէ ամենայն անձինք զհաւասար ժամանակ ունիցին զննել զտեղին , մի կարծիցես , թէ ամենեքեան միապէս ծանեան . զի եթէ մի առ մի հարցցես նոցա , ոմանք առաւել՝ կամ սակաւ ճիշդ նկարագրեսցեն ըզվայրն . այլ ընդհակառակն շփոթեսցեն զամենայն , չառնելով զհեռուութիւն ինչ 'ի նկարագրութիւնս իւրեանց , եւ ծանուցեն քեզ ոչ ինչ : Այսն զի ոմանք կարգադրեալ են զհայեցուածս իւրեանց եզանակաւ իմն , եւ այլք աստանդական շրջեցուցեալ զմիտս ըստ զիպման :

Առաջոյն իմն եթէ կամեսցին գծադրել զտեսեալ տեղին , պարտ է նկատել նախ՝ զառարկայս առաւել բարձրացեալս 'ի դաշտավայրին . որպէս զպրակ մի բարձր ծառոց կանաչազարդից , զւյն հոսանս ջուրց , զբարձրաւանդակ մի ծաղկալից սնկովք : Եւ եթէ յետ բարւոզք իմն զննելոյ զյարմար դրութիւն երեւելի տեղեացն՝

նշանակել եւս զմիջանկեալ տեղիսն , եւ հետեւապէս հասանել մինչեւ 'ի փոքրագոյն մասունս նորա :

Այսպէս առնել պարտ է եւ յամենայն ծանօթութիւնս , եթէ կամիմք ստանալ զնոսա , որպէս զծանօթութիւնս այսմ դաշտավայրի : Աթէ ըստ դիպման վարժեսցուք , եթէ չհետեւեսցի միտք մեր բացայայտ եւ մեկին կարգի միում . եթէ կամեսցուք զամենայնն միանգամայն տեսանել , եւ ոչ զկայ առնուլ մասնաւորապէս առ իւրաքանչիւր իրս 'ի մանրամասն տեղեկութիւն նոցա , ուսանիմք ոչ ինչ . եւ զոր ուսանիմքս , մոռանամք իսկոյն :

Սակաւք են որք չիցեն երբէք հաւատացեալ 'ի փաստաբան ոք զպաշտպանութիւն դատին . բայց յաճախակի այնքան բեռնաւորեալ են դատք դիպուածական զանազան պարագայիւք , որք զոգցես առեղծուած իմն են կողմանցն երկոցունց : Սակայն եթէ հանդարտ լսես յատենի ունկնդրութեան , զարմանաս ընդ իմանալն , զոր նախագոյն եւ 'ի պայծառ տեսս խրթնութեանց տղիտանայիր : Ուստի՞ արդեօք այս . վասն զի փաստաբանն յետ խնամովք տեղեկութեան ամենայն մանր մասանց դատին՝ զետեղեալ կարգէ զնոսա 'ի կարգ մի . նախ՝ զառաւել դիւրին հասկանալին , զոր բարւոք ծանուցեալ ոք՝ օգնութիւնս ընդունի իմանալ եւ զհետեւեալն . եւ այսպէս մինչեւ 'ի վախճան :

Չհակառակն դիպի նմա գտանել , եթէ ժամանակն կամ իմաստութիւնն պակասեսցի տալ զմեթոտ իմն պարզ եւ դիւրին :

Կարողութիւն մեթոտին է , որ հաճոյացուցանէ մեզ զիր ինչ կարգաւ առաջարկութեամբ մասանցն . զոր եթէ ներկայացուցեալ էին այլ ինչ կերպիւ , անտանելի լինէր մեզ :

Այրք զաղետալի պատահար իմն իմացուցանել ունի .

ցիմք ուսմք , յորոյ 'ի յուսահատութենէ երկնչիմք , ըզ-
գուշանամք 'ի հարկանելոյ ուժգին խտութեամբ : Ծա-
նամք նախ յիշեցուցանել նմա զմասն աղէտին , իմա-
ցուցանեմք զնորին կարելիութիւնն . սկսեալ զայն ասեմք ,
զոր դիւրագոյն կարէ տանիլ , եւ ոչ հասանեմք առ ծան-
րագոյնն , բայց եթէ յորժամ միտք նորա փոքր փոքր
զօրացեալ ազդուութեամբ ոյժ առնու :

Այլայլեմք նոյնպէս զխօսս մեր ըստ անձինն ընդ որ
խօսիմք : Բարկասիրա զք զանօգուտ զգուշութիւնս
կամի քաղցր եւ հեշտ կերպիւ : Իմաստուն ոմն դիւրան-
սաց շինդրէ բնաւ զոր կամի միտքն սահմանափակ :

Արդ՝ այս զգուշութիւն , եւ այս այլ եւ այլ տեղաւո-
րութիւն՝ զոր յայնժամ հարկաւոր համարիմք , չեն այլ
ինչ , բայց եթէ նոյն ինքն մեթոտ :

Հարկաւոր է ուրեմն մեթոտն յամենայնի . եւ յատ-
կապէս երբ առնուլ կամիմք զծանօթութիւն ինչ : Միտք
մեր զամենայն միանգամայն տեսանել չկարելով 'ի պատ-
ճառս իւրոյ տկարութեան , զայնպիսի իմն կերպ յօրի-
նել պարտիմք , զի ստացեալ զաղափարք լիցին շեթայա-
կապ ընդ միմեանս . զի երբ օգնականութեամք յիշա-
տակութեան բերցի մինն եւ քննեսցի , գտցին բաւա-
կանապէս եւ այլ զաղափարք վերաբերեալք յառաջինն :

Առանց այնր եւ առաւել վարժեալ միտք մարդկային
նմանի մեծ ինչ մ'թերանոցի , ուր խառն 'ի խուռն ար-
կեալ զամենակերպ ապրանս 'ի գալստեան նոցա , չկարէ
այլ եւս վաճառականն գտանել զխնդրելին :

Արկին եղանակ մեթոտին բաժանի . մինն՝ վերլուծու-
թիւն տրամաբանական անուանեալ , որ կայանայ 'ի
մանրամասանց սկսեալ՝ 'ի բովանդակն իրին ելանել ,
զոր զիտելն կամին . միւսն՝ բաղադրական ասացեալ ,
սկսեալ յընդհանրոյ իջանէ անտի յամենայն մանրամա-
տունս :

Վերլուծութիւնն քիմիական՝ որ սահմանապէս 'ի նոյն հասանէ նպատակ՝ յընդհակառակն կայանայ , առնուլ զմարմին ինչ բաղադրեալ , եւ զատանել զնա յիւրաքանչիւր սկզբունս , առ 'ի ճանաչել որոշակի : Եւ բաղադրականն՝ առնուլ զսկզբունս կամ զսկզբնատարերս նորա , առ զուգադրել եւ կազմել զմարմին իմն բաղադրեալ : Վերլուծականն ստուգի բաղադրականաւ , եւ անդրադարձի . որպէս եւ 'ի թուաբանութեան՝ բարձումն գումարի :

Ըռանց անօգուտ քննութեան՝ թէ որ յերկուց աստի մեթոտից իցէ լաւագոյն , տացուք տեսանել , թէ 'ի միմեանս պարունակին , եւ զատանիլ ոչ կարեն :

Ըսասցուք ապա դոյզն ինչ զորոց հաւասարապէս յարմարին եւ երկոցունց , առ 'ի բացայայտել զինդրեալն ճշմարտութիւն :

Նյախ՝ պարտ է հանապաղ 'ի ծանուցելոյն առ անծանօթն երթալ . այսինքն զանց չառնել 'ի վերայ որոց ոչ ծանեան կատարելապէս :

Երկրորդ՝ որոշադոյն եւ մեկնագոյն իմն վերահասու լինել մասնաւոր պարագայից խնդրոյն :

Երրորդ՝ յամենայն անօգտից եւ օտարացն զատանել :

Չորրորդ՝ որոշել 'ի խնդիրն զյայտնին եւ զերկբայականս եւ չխառնակել ընդ միմեանս :

Հինգերորդ՝ մի զանց առնել եւ ոչ զվիզբրագոյն ինչ մասամբ :

Վեցերորդ՝ 'ի բաց բառնալ 'ի մտաց զամենայն նախապաշարումն եւ զամենայն շտապումն :

Ստորագրութիւնն ի զտնօրէն իրիւրոյնն իրիւրոյնն :

Սացաք 'ի սկզբան , թէ տրամաբանութիւն մեծագոյն մասն է փիլիսոփայութեան :

Յետ զՏակիրճ զայս ճառ ընթեռնոյ՝ յաղթահարեսցին ամենեքեան անտի , զի իւրաքանչիւր զիտէ , թէ տրամաբանութիւն ուսուցանէ մեզ մտածել , դատել , տրամախօսել , վասն այնորիկ 'ի տրամաբանութենէ ըսկըսանիլ զուսումն փիլիսոփայութեան մշտնջենաւոր սովորոյթ է 'ի վաղուց :

Այսու նկատմամբ վերջացուցանել ստիպիմք զտրամաբանութիւն մեր զայս՝ համառօտ ինչ յայտարարութեամբ ծագման փիլիսոփայութեան , եւ զանազան փոփոխութեանց դիպելոց նմա յընթացս երկար դարուց մինչեւ առ մեզ :

Յունաստան որորան եղեւ փիլիսոփայութեան . ծնոյց , անոյց , եւ կազմեաց զամբօխ մի մարդկան , որք զամենայն կեանս իւրեանց 'ի խնդիր ճշմարտութեան ընծայէին : Բազումք 'ի նոցանէ առ 'ի հասանիլ յազնիւ եւ 'ի վսեմական նպատակն՝ յընչից եւ 'ի գերգաստանաց իւրեանց հրաժարեցան . թողին զՏայրենիս , յանձն առին զերկար եւ զսաղտկալի ճանապարհորդութիւն , եւ զամենայն կեանս իւրեանց մինչեւ 'ի խորին ձերութիւն յուսմանն անցուցին :

Ամենեքեան խնդրէին զճշմարտութիւն , բայց ոչ ամենեքեան գտին : Ղիպն առաւել եռանդուն եւ համբերատար՝ չկարէր հանապազ յաղթել տկարութեան , պատրանաց եւ նախապաշարման մարդկային մտաց : Բազում աղանդք եւ դրութիւնք միմեանց ներհականք ծրնան եւ աճեցան :

Յերկուս մեծ աղանդս բաժանէր հին փիլիսոփայութիւն առ Յոյնս , 'ի յոնիական եւ յիտալական :

Աղանդն յոնիական՝ այսպէս անուանեցաւ , վասն զի հիմնարկու եղեւ նմա լուաղէս՝ մի յեօթեանց իմաստասիրացն Յունաստանի , որ 640 ամօք յառաջ քան զՔրիստոս տարածեաց զփիլիսոփայութիւն իւր 'ի Յոնիա՝

գաւառ Ասիոյ , ուր յոյնք զետեղեցին զգաղթականսն :

Գլխաւոր մասունք դրութեան նորա՝ այս էին . թէ ջուրն է սկիզբն ամենայն մարմնոց , որք զտիեզերս բաղկացուցանեն , թէ աշխարհս գործ է Աստուծոյ . եւ թէ՛ Աստուած տեսանէ զյոյժ գաղտնագոյնսն մտաց մարդկան :

Աշակերտ ստացաւ զԱնաքսիմանդր , որում ընծայի հնարք երկրագնտոյ , աշխարհագրութեան եւ ժամացույցի :

Յետ նորա եկն Անաքսիմենէս , որ զօրն դնէր սկիզբն ամենայն իրաց . սա հնարեաց զժամացոյցն արեւային :

Անաքսիմենէս վարժեաց զԱնաքսագորաս . որ պայծառագոյն իմն փիլիսոփայ եղեւ յիւրում ժամանակի . տային նմա զանունս՝ Դնորհ . եւ յորժամ մարտնչիլ փորձեաց ընդդէմ ամօթապարտ սնոսիապաշտութեանցն հեթանոսաց , ամբաստանեցաւ վասն անբարեպաշտութեան . եւ ստիպեցաւ խոյս տալ յԱթենայ . ուր ՚ի մահ էր դատապարտեալ :

Արքեղայոս՝ անուանեալն բնագէտ , եղեւ աշակերտ նորա , եւ վարժապետ Սոկրատայ :

Սոկրատ է մին ՚ի մեծագոյն եւ յառաքինագոյն մարդկանէ որպիսի ո՛չ եղեւ երբէք : Հիմնադիր է բարոյական փիլիսոփայութեան : Կանր եւ մեծ ծառայութեանն՝ զոր մատոյց հայրենւոյն , վարձատրելով զնա փառօք վսեմ իւր վարդապետութեան , առաւել անօրէն ապերախտութիւն հատուցաւ : Երկու աթենացիք՝ որոց վատահամբաւեալ է անուն յամենայն ցեղս իւրեանց , Անիտոս եւ Մելիտիս՝ յանդգնեցան ամբաստանել զայրն իբր անբարեպաշտ , որ զարդարագոյն գաղափարս ունէր զաստուածութենէ , եւ պաշտէր զնա յաճախ՝ իւրով առաքինութեամբ : Ի մահ դատապարտեցաւ Սոկրատ , եւ մահ նորա արժանաւոր եղեւ կենացն :

Չգրեաց Սոկրատ բնաւին զւանսն , զոր խօսեցաւ

տա աշակերտան . այլ մին 'ի նոցանէ Վսենտիոն հաւաքեալ հրատարակեաց զնոսա .

Եւտ Սոկրատայ ելին բազում աղանդք , որ 'ի բազում յոնիական շառաւիղս բաժանէին :

Արիստիպպոս ծնեալ 'ի Կիրենէ յԱփրիկէ , հիմնարկեաց զաղանդն կիրենեան :

Ալկղիտէս մեգարացի , եղեւ հիմնադիր մեգարեան աղանդոյն :

Աղանդն Աղիսական պարտի զծագումն իւր Փեդոնի ծնելոյ յԱղիս 'ի Պեղոպոնես :

Բայց աղանդն պայծառագոյն՝ այն է , որ զակադեմիական անունն կրէ , 'ի տեղւոյն ուր գումարէին :

Գլուխ սորա եղեւ Պլատոն , որ աշակերտ էր Սոկրատայ , 'ի սքանչացմանէ հրապուրեալ՝ ետուն նմա զմականունս՝ Աստուածային : Չկարեն երբէք երեւակայիլ ինչ ազնուագոյն . մեծագոյն եւ վեհանձնագոյն քան զբանս նորա : Վայելչութիւն եւ ներգաշնակութիւն պերճախօսութեան նորա անցին զանցին քան զհաստատութիւն եւ զգերազանցութիւն սկզբանց եւ դատման մըտաց . թէ 'ի խօսս բարոյականս , թէ 'ի ճառս կառավարութեան կամ կրօնի :

Փառաւոր համարումն Պլատոնի առ ինքն ձգեաց զբազմութիւն յոգնաթիւ աշակերտաց , որոց հոչակաւորն է Արիստոտէլ : Սա հիմնեաց զաղանդն յանուն ճեմական . եւ եղեւ վարժապետ մեծին Աղէքսանդրի : Տգիտանան , թէ ո՞ր է առաւել զարմանալի . խորին հմտութիւնն , թէ հրաշալի ասութիւնն զանաղան զազափարաց . զեղեցկութիւն ոճոյն , թէ հիանալի ազգուութիւն մտաց նորա :

Արկեսիդայոս եւ Կարնէագէս , որք յակադեմեան աղանդոյն էին , ունէին զգրութիւնս երկբայելոյ զամենայնէ . զորմէ խօսեցաք 'ի տրամաբանութեան :

Ի մէջ աշակերտացն Սոկրատայ Ընտիսթենէս սեպ, հականեաց անձին զխստամբերութիւն իմն , եւ զայնքան քամահումն հրատարակեաց վասն ամենայն հանգստութեան , եւ վասն քաղցրիկ բարեվայելութեան ընկերականութեան , որոյ հիմնեալ աղանդոյն զչնական անունն ետուն ՚ի յունական բառէ միոյ շուն նշանակողի :

Դիոգինէս եղև աշակերտ նորա . եւ զանցեալ քան զսկզբունս նորին . ընթանայր մերկ եւ բոկոտն , երբ եւ ձին իսկ զերեսս երկրի ծածկէր . ունէր միայն զգաւազան մի եւ զմախաղ . եւս եւ զլուպանակ մի՝ զոր ջախջախեաց , երբ ետես տղայի միոյ յափս ձեռին ըմպել զջուր : Հակառակ այսմ խստամբեր կենաց ապրեցաւ 90 տարի :

Ըյլ աղանդ մի եւս այնքան յոյժ խստակեաց , բայց սակաւ խայտառակ քան զչնականն , է ստոյիկեանն հիմնեալ ՚ի Օննոնէ , 250 ամօք յառաջ քան զԲրիստոս :

Ը ստոյիկեանս ոչ ինչ էր չարն Փիղիգական . սնդէին թէ առաքինութեամբ կարէին երջանիկ լինել , եւս ՚ի մջ առաւել իմն սոսկալի տանջանաց եւ յարհաւիրս թշուառութեան : Ըղանդս յառաջ եբեր զամբոխ մի մեծ մարդկան :

Ըղանդն իտալական զանունն իւր առնու յաշխարհէն ուր ծնաւ , այսինքն յԻտալիոյ . որոյ հարաւային մասն անուանիւր մեծ Էննաստան . վասն բնակութեան անդ գաղթականութեանն Էննաց :

Հիմնադիր աղանդոյս եղև Պիլթագորաս . հրաշալի էր բարոյականութիւնն նորա , եւ զաղափարքն զաստուածութենէ՝ հիանալի յոյժ վասն ժամանակին այնմիկ յորում կեայր 600 ամօք յառաջ քան զԲրիստոս :

Սա յերկար իւր ճանապարհորդութենէն եբեր զվարդապետութիւն հոգեփոխութեան . զոր յԵզիպտացւոց եւ ՚ի Հնգկացն էառ : Կարծէր եւ ուսուցանէր , թէ

հոգիք մեր բաժանեալ 'ի մարմնոյս՝ յորժամ մեռանիմք ,
երթան կենդանացուցանել զայլ մարմինս : Ստացաւ սա
աշակերտ Օլաիկոս զօրէնսդիր Ղոկրեցուց , եւ զԲա-
րոնդաս զօրէնսդիր թուրիոնի . ('ի հինն Սիրբարիս) եր-
կուց քաղաքաց հարաւային Խտալիոյ :

Աւղանգն իտալական ւերաբերի Հերակլիտոս , որ
լայր անդադար վասն անհաստատութեան մարդկային
բնութեան . եւ տաղտկացեալ 'ի մարդկային մոլութեանց՝
առանձնացաւ 'ի լեառն անապատ : Պիմոկրիտոս՝ որ
ընդհակառակն անցուցանէր զկեանս իւր , ծիծաղելով
զմարդկային պակասութեամբ , եւ նկատէր 'ի կեանս իբ-
րեւ 'ի խեղկատակ խաղարկութիւնս : Պիւռոն , որ նո-
րոգեաց գդրութիւն ընդհանրական երկրայութեան Աար-
նէադայ եւ Արկեսիդեայ : 'ի վերջոյ՝ Եպիկուրոս՝ որ
ուսուցանէր , թէ ըստ պիպման արարաւ աշխարհ , թէ
աստուածութիւնն չխառնի երբէք 'ի զործս մարդկան .
եւ թէ երջանկութիւնն կայանայ միայն 'ի զուարճութիւնս
զգայութեանց , ընդհակառակն էր այս ստոյիկեան վար-
դապետութեան :

Ահա դոյզն բանիւ որ ինչ էր փիլիսոփայութիւն յա-
ռաջ քան զղալուստ քրիստոնէութեան , որ պայծառա-
ցոյց զայն լուսովն իւրով : Քրիստոնէութիւն սքանչելի
իմն փոփոխութիւնս արար փիլիսոփայական աշխարհի ,
որմէս եւ յաշխարհս հաւատոյ եւ քաղաքավարութեան :
Գաղափարք ամենայն փոփոխեցան . երկինք բացերիւ իմն
եղիւ աչաց մարդկան . եւ Աստուած՝ որ 'ի գեղեցկա-
գոյն իսկ յիմաստութենէ քօղարկեալն էր , երեւեցաւ
մեծվայելութեամբ իւրով յաշխարհի :

Մանեաւ մարդ զԱստուած . ծանեաւ եւ զհոգի իւր
եւ զբարձրագոյն կարգ : Ապա անմահութիւն՝ որում
ընծայեաց զհաւատս , զնոր իմն ետ նմա զոյժ . առ ոչ
ինչ գրել զերկրաւոր բարութիւնս , որոց վասն միայն
կեայր ցայնժամ :

Վժբադղութեամբ հեղձաւ վաղվաղակի երկնայինս այս ազնիւ գաղափար 'ի բարբարոսականն ալեաց , որք յընթացս չորից դարուց ողողէին զյւրոպիա . եւ զլիմառութիւն եւ զբրտութիւն բերէին անդ՝ յորոց քրիստոնեայ փիլիսոփայք ազատեցին զնա : Միանձունք՝ որ 'ի խառնակութեան անդ զլուսաւորութիւն ինչ միայն պահէին , խնամովք պահպանէին զմենավաճառութիւնն , զոր յաջողակութեամբ մշակէին : Ըրարին նմա զհնարս ինչ ամենակարող իշխանութեամբ աշխարհի , տալով նմա ընդ փոփոխս զմեծագոյն հարստութիւն եւ զպատիւ , որում շոսյլէին եւ զոմանս մասունս սրբազան հրոյն . որոյ էին աւանդապահք : 'Ի վերջոյ՝ փոքր առ փոքր փիլիսոփայութիւնն եմուտ յաշխարհ . ոչ կարեմք աստ ընդ հետս ոտնառութեան նորա ընթանալ : Մեծ լիցի այն ձեռնարկութիւն , եւ միայն զոմանս ունիմք 'ի մեր կարգադրութիւն . Յառաջագէմ լիցուք հակիրճ իմն ասել աստանօր զոմանց դրութեանց , որք բաժանեն այսօր զմեր փիլիսոփայութիւն :

Ոմանք կարծեցին , թէ միայն 'ի զգայարանաց ունիմք զգաղափար , 'ի զլուս այսմ դրութեան են Պլաթոն , Լոք , Քոնտիլեաք ևն :

Ըյք մտածեցին , թէ Լստուած դնէ 'ի մեզ զամենայն գաղափարս , զորս անկախ 'ի զգայարանաց գտանեմք 'ի հոգևոջ մերում : Կալան զդրութիւնս զայս Լէյպնից , Տէքսոդ , Մալպրանշ , Վօլֆ :

Քանթ վարժապետ փիլիսոփայութեան 'ի Քէնզպերկ՝ 'ի Բրուսիա , եւ Լնդդիացի բնազանցականն Րէյոմ եւ Տուկալտ Սդուարտ հիմնադիրք Ակովտական փիլիսոփայութեան , զերկու դրութիւնս զայսոսիկ բարեխառնեցին :

Ըյլ եւս դրութիւն մի՝ որ զամենայն զայսոսիկ եղծանէ , նիւթականն է , որ ուսուցանէ թէ չունիմք բնաւին զհոգի . եւ թէ նիւթաւոր է 'ի մեզ ամենայնս ,

եւ կորնչիլ ունի ընդ մարմնոյս : Խշուառ գրութիւնս
այս , որ թէպէտեւ բազում կողմնապահս ունի , անհիմն
է , շինեալ 'ի վերայ կարծեաց՝ որք զմիմեանս կործա-
նեն . եւ ոչ այլ ինչ տեսանի , բայց միայն անտեղու-
թիւն , ընդհարցի եւ կործանեսցի սա 'ի գիրս բարոյա-
կան :

Վ. Ե. Բ. Զ.

ՅԵՆԿ

ՀԵՍՐԸԿ ՏՐԱՄԵԲԸՆՈՒԹԵԸՆՍ

Տրամաբանական-իւնն ճանն ինքնամայակ-իւնն	9
Սառճանն արամաբանական-իւնն	10
Բաժանու-իւնն արամաբանական-իւնն	13
ԳԼՈՒԽ Ը . Յարաբար գաղափարի	14
Օրագրու-իւնն գաղափարայ	15
Բաժանու-իւնն	16
Նշանք գաղափարայ մարդ	17
Ընդամանաշարժական-իւնն	18
Բան	19
Գրական-իւնն	22
ԳԼՈՒԽ Բ . Գաղափար-իւնն :	24
Պարզաստ-իւնն արամանն	25
Հաստատական-իւնն	27
Ներքինն զգայական-իւնն	29
Բացայայտական-իւնն	32
Վիճական-իւնն զգայարանայ	35
Վիճական-իւնն ճարտանն	39
Օրանականն ազգ-իւնն ձևայից	40
Ճանճանաչակից գործք	41
Վարչիկ-իւնն ինքնական-իւնն	44
Ընդամանական-իւնն բանի	45
Պարամական-իւնն	48
Յեշտարանայարանք	52
Տարաշք	57

Համեմատութիւն	58
Յիշողութիւն	61
Գ-1 ՈՒՒՍ Գ. Վ շատհասութիւն	64
Հաստատութիւն	66
Հնար	67
Փաստագր	67
Յարացոյց	68
Երկնայրութեանութիւն	68
Համեմատութիւն	69
Խաթիւն Յիշողութիւն	69
Կիր	70
*Նախագրաշար	74
Յիշողութիւն	77
Երկնայրութիւն	78
Ենասունս սննդն արդեօս զգողութարս <i>և</i>	79
Գ-1 ՈՒՒՍ Գ. ՈՃ համ Բլիս	87
Վերջն-ժամն սճ	90
Բարաբարութիւն սճ	91
Մագր-ին և գնահատն Երեւել Գիւնայրութիւն	91
Երանգ Յիշողութիւն	92
" Կիր-իւն	94
" Սեփար	94
" Երեւել	94
" Երանգ	94
" Ճիւղ	94
" Սպայի	95
" Իրաւ	95
Բրեւիւն-իւն Գիւնայրութիւն	96

գաւ Հիմնարար Գիւն. Գրադ.

 FL0028149